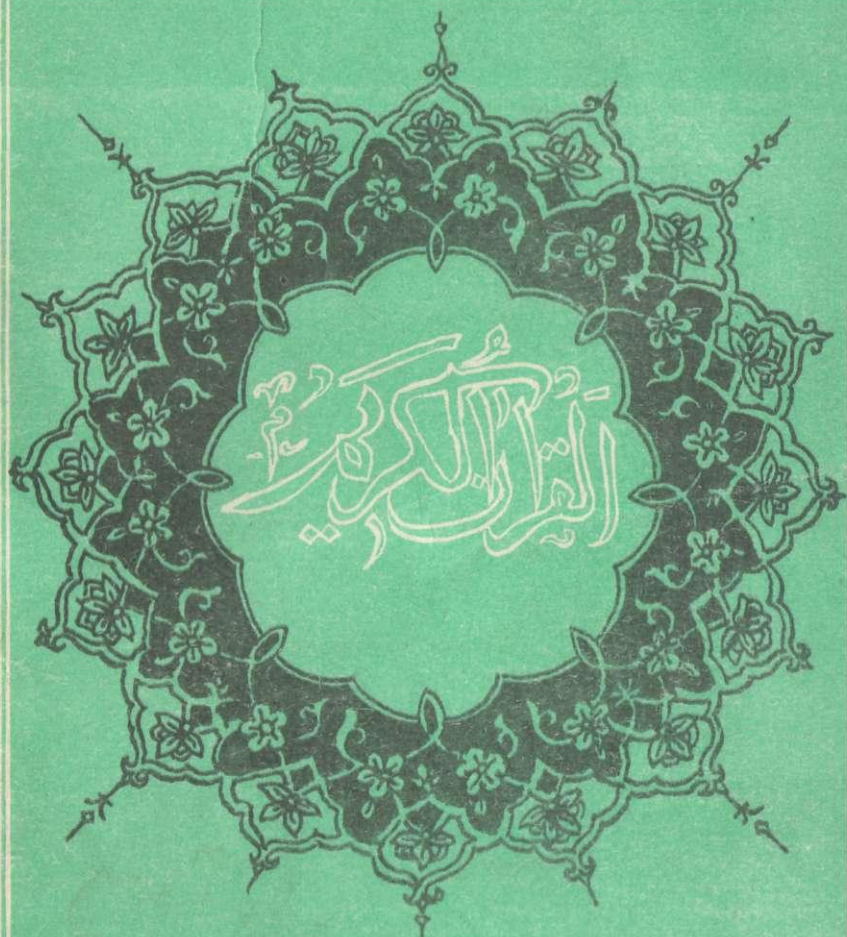

ҚУРЪОН ва ўзбек адабиёти

ҲАМИДУЛЛА
КАРОМАТОВ

Мазкур китобчани доимо халқ ва эътиқод учун жон куйдирган падари бузрукворим Саъдуллоҳ Кароматовнинг хотирасига бағишлайман.

Муаллиф

ҚУРЪОН ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

ҲАМИДУЛЛА ҚАРОМАТОВ

Ҳушанизова
Ҳазрат
матрасуно ва
9.11.2023ч

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ

Рисолада Қуръон ва ўзбек ислом адабиёти, Амир Темурнинг Қуръонда фол очиши, «Юсуф» сураси ва Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони, «Қутадғу билик»да қуръоний мавзулар талқини, Пир Яссавий ҳикматлари каби мавзулар аслият ва тарихий воқеанинг асосида тереин ёритилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р

филология фанлари доктори ҒАЙБУЛЛА САЛОМОВ

Та қ р и з ч и л а р:

филология фанлари доктори Э. ҚАРИМОВ,
филология фанлари номзоди, Ўзбекистон халқ шоири
ЖАМОЛ КАМОЛ

К 4602020400—925
М 355 (04)—93 43—93

© Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти, 1993 й.

ISBN 5—648—01934—3

Бисмиллаҳир Раҳмонир Раҳийм

КИРИШ ҲУРИДА

Қуръоний мавзуларнинг жаҳон ва хусусан ўзбек адабиётига сингиб кетишини ўрганиш фақат диний нуқтаи назардангина ибратли бўлиб қолмай, балки Шарқ адабиётининг, хусусан ўзбек адабиётининг ҳам биз учун мавҳум қирраларини ойдинлаштириб, ҳозирги ўзбек адабиётининг шажаравий, мозийдан узилмас алоқаларини тиклашга ҳам мадад беради. Чунки шоирларимиз Хожа Аҳмад Яссавийдан Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёргача ва бошқа кўплаб қалам аҳли ижодида Қуръоннинг катта таъсири бор.

Ҳамидулла Кароматовнинг рисоласида айнан шу, диққатдан четда қолган ўзбек адабиётининг улкан қатламига назар ташланган. Ўзбек ва туркий халқлар адабиётининг бобокалонлари ижодида қуръоний мавзулар барҳаётлиги ва акс этиши Қуръон карим маъноларининг тафсирлари билан муқобил равишда олиб берилгани ўринлидир. Диний ва дунёвий адабиётлар муштараклиги борасида айтилган мулоҳазалар мозий меросимизнинг янги қирраларини ёритади. Хожа Аҳмад Яссавий ижодига оид мақолада тасаввуф ибтидолари тўғри ёритилиб, ҳақиқий ишқ инсоннинг Аллоҳга интилиши деб тушунилади. Қуръон ва ўзбек адабиёти бобида ўзбек адибларининг бутун Ислом дунёсига ўтказган таъсири тўғри қайд этилган.

Рисола нашр этишга лойиқ. Асосий тушунчалари Ислом руқилари ва Қуръон карим маъноларига хилоф бўлмаган равишда талқин этилган.

Шамсуддин Бобохонов.

ҚУРЪОН ВА ЎЗБЕК ИСЛОМ АДАБИЁТИ

Ислои маданиятининг Маққаси ва барча муқаслаи халқларнинг нурафшон раиъи Қуръони карим ўзининг 14 асрлик тарихи давомиди қанчадан-қанча мамлакатлар ва алломалар тақдирида тутган ўрни, бадий таъсир сарчашмалари ва нуфузи туфайли чуқур илмий ва диний таҳлил ва тадқиқотларга сазовордир. Қуръон мавзулари ислои динини қабул этган халқлар адабиётига сингиб, маҳаллий диний ва адабий ақидаю анъаналар билан узвий равишда боғланди. Ислои дини ва маҳаллий урф-одатлар тўқимаси асосида ўзбек адабиёти ба илмининг шоҳ асарлари яратилди.

Ўзбек адабиётининг тараққиёти ва унга таъсир кўрсатган омилларни аниқлаш учун Шарқ адабий жараёнини назарда тутиш лозим. Маъкур жараён эса исломий мавзулар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, Қуръон қалималари ва ибораларини чуқур тушунишни тақозо этади. Ҳозиргача ўзбек адабиёти тазкираларида адибларнинг ҳаёти ва битган асарлари помланган бўлиб, уларни юзага келтирган диний ғоялар эса назардан четда қолган. Бу ҳол ўзбек адабиётшунослари адабий жараённи тушунмаганидан эмас, балки совет даврида ҳукмрон бўлган машъум мафкура тазйиқи остида қолганлигининг оқибатидир. Айрим ўзбек адабиётшунослари ҳақиқат ва шахсий хавфсизлик орасида ўртаниши натижасида ҳаётлари ҳам барбод бўлди. Не-не истеъдодлар зое кетди, афсус. Ҳақиқатни айтишга журъат этган адибларнинг тақдири эса ҳаммамизга аён.

Ўзбек адабиётининг жонбахш илдишлари қирқилиб, шарқона услубга ёт сунъий япроқлар ясалди. Ўзбек адабиётининг сарчашмалари, шажарасини ўрганмай туриб, унга янги ҳаёт бағишлаб бўлмайди.

Шу сабаб ўзбек ислои адабиёти ҳақида сўз юритиш ўринлидир.

Олам-олам диний, фалсафий ва умуминсоний ҳақиқатларни ифодалаган қуръоний мавзулар ва диний мафкура раиъларининг Алишер Навоий ижодидан муҳим ўрин олгани бунга ёрқин далилдир. Афсус ва надоматлар бўлсинки, бу раиълар совет даврида чоп этилган асарларда қораланди ва марксча-ленинча мафкура афюни ортида порлоқ юлдуз бўлиб қолаверди. Ваҳолонки, бу раиълар ўзбек адабиётининг асоси бўлиб, уни тўғри тушуниш учун омилдир.

Бундан беҳабар ўзбек китобхони эса ўз она адабиётининг бой дунёсида гафлат ичра адашиб, сохта сиймолар ва санамлар оғушида сарсон-саргардон бўлди. Улкан диний ва маданий меросимиздан айрилиб, илдизи йўқ, шамол зайлига тобё саҳровий ўт-ўланга муташаббик бўлди.

Ўзбек адабиёти дурдоналарининг таржималарида эса диний оҳанглар янада заифлашиб, буюк адибларимиз ижоди «маҳбубасининг васфини куйлаидан иборат», деган ноўрин тушунча юзага келди. Мисраларнинг чуқур ички маъноси саёз фикрловчи китобхон диққатига сингмасди, ажойиб, гўзал бир олам сеҳрлангандек ўз сир-асрорларини очавермасди.

Бу оламнинг қалити — Ислом дини руқиялари ва Қуръони карим каломи. Қуръоний мавзуларнинг жаҳон ва алаҳжусус ўзбек адабиётига сингиб ўтиши фақат диний нуқтан назардангина ибратли бўлиб қолмай, балкиим Шарқ адабиётининг биз учун мавҳум қирраларини ойдинлаштириб, турли адабий мавзуларнинг сарчашмаларини очган ва ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ислом адабиёти билан шажаравий, мозийдан узилмас алоқаларини тиклашга ҳам мадад берган бўларди. Натижада Қуръон кўзгусининг нурида ўзбек адабиётига хос тарихий-адабий қатламларнинг вужудга келиши ва ривожини тўғри тушунилган бўларди.

Шарқ миллий анъаналарининг ўзига хослиги ислом адабиётининг аввал араб, кейин форс ва ниҳоят турк, жумладан ўзбек тилидаги ривожини намоён бўлади.

Араб ва боараб (асосан форсий ва туркийзабон) адабий оқимларнинг тўқнашуви, ўзаро сингиб бориши ва ўзаро таъсири жараёнида мусулмон адабиётлараро муштарақлик вужудга келади ва жаҳон адабиётини матнида ўзига хос ва Фарб адабиётига ҳам таъсир ўтказувчи мавқеини шакллантиради.

Араб, форс ва туркий тилларда яратилган ислом адабиётида қай бири устун деган савол ноўриндир. Ҳар бир тилда яратилган миллий адабиёт ўзига хос қирраларга молик бўлиб, муайян даврда юксалиши давлат тили мақомига кўтарилишига ҳам боғлиқ бўлган. Аммо бу адабиётлар учун умумислом бўлмиш Қуръони карим тилида ижод этиш ва Қуръон мавзуларидан кенг фойдаланиш ҳосдир.

Мусулмон адиблари қай миллат вакили бўлишидан қатъи назар, авваламбор ягона уммат аъзолари эди. Шу нуқтан назардан уларнинг ижодида миллий хусусиятлар Қуръонда ўз ифодасини топган умумислом ва

умуминсоний башоратлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

X асрда араб халифалиги ҳудудларида барпо этилган турли тилдаги адабиётларда миллий оҳанглар кучайиши табиий ҳол эди. Аммо мазкур давлатлар ислом байроғини тубан тутмаганлиги ва дииний эътиқод халқ орасига сингиб бўлгани туфайли ислом йўналишини саёзлашмади, аксинча тўсиқларни енгиб, кучайиб борди. Ҳозирги кун интилишлари бунга ёрқин мисол. Шу сабаб араб халифалиги емирила бошлагандан кейин ҳам ягона ислом маданияти ва адабиёти ниҳоясига етмади, балки янги тармоқлар сари ривожланиб, қуръоний оҳанглар кучайиб борди. Алоҳида олинган миллий адабиётлар равнақи ислом адабиётининг ҳаётбахшлигини таъминлади.

Шарқ ва кенг кўламда жаҳон адабиёти таркибида ўзбек адабиёти ҳам Қуръонни асрлар давомида турлича ўзлаштирган ва унинг мавзулари асосида туҳфа асарлар яратилган. Қуръоннинг матни 14 аср давомида ўзгаргани йўқ. Аксинча, ундаги иборалар турли тилларга сингиб ўтиб, ўзига хос қуръоний иборалар сифатида турли халқларнинг мақол ва маталларига асос солди. Бир сўз билангина олам-олам маънони ифодаловчи иборалар жийлоланиб, тарих нафаси жонланди. Қуръоний ибораларнинг ўзбек адабиёти, мақол ва маталларидаги саммоқли ўрнини кўрсатувчи қомус яратиш ҳали олдимизда турган савобли ва баракали ишлардан бири бўлиб келмоқда.

Дарҳақиқат, Қуръон матни ўзгармаган, ислом динини қабул этган халқлар тарихи замон зайли билан ўзгариб борган. Қуръон матни замон ва маконда маҳаллий тарихий муҳит билан мутаассир бўлиб, ҳар бир халқ тараққиётининг муайян даврида ўзига тегишли хулосалар чиқарган, қуръоний мавзуларни адабий асарларга киритган. Мазкур жараён натижасида миллий адабиётнинг Қуръон матни билан синтези асосида бадний ва диний-дидактик асарлар яратилган.

Мисол тариқасида Абу Али ибн Синонинг икки рубойсини таҳлил этайлик:

Шул хоки сибҳдин то авжи Зухал,
Ҳар печак мушкулот эрур, этдим ҳал.
Очдим печа занжир занжири макру ҳиял,
Ечдим печа бир тугун, магар қолди ажал...

Рубойининг сўнгги мисрасидаги тугунни ечиш учун Қуръони карим 113-сурасининг қуйидаги 4-оятини билишимиз лозим:

وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ

Тугунларга дам солгувчи (жодугар)ларнинг ёмонлигидан (Алоуддин Мансур таржимаси).

Қуръони карим тафсирларида айтилишича, Муҳаммад алайҳиссалом ишлари юришмай қолиб, касал бўладилар. Шунда маълум бўладики, бир яҳудийнинг икки қизи арқонга ўн битта тугун бойлаб, пайғамбарга қарши жоду — сеҳр қилиб қудуққа ташлаган экан. Пайғамбар 113-сурани ўн бир маротаба ўқийдилар ва ҳар бир ўқиганларида биттадан тугун ечилади. Ниҳоятда ўн биринчи тугун ечилиб, ишлари ўнгланади. Ўз рубойида Ибн Сино ўша тугунларга ишора қилмоқда: «Ечдим неча бир тугун, магар қолди ажал...»

Яна бир рубойида Ибн Сино айнан шу сурага ишора қилади:

Пир ўлдинг, ишингни опчунон этмассен,

Соч оқи-ла пирлигинг ниҳон этмассен.

Тун зулматида ҳар неки қилдинг-қилдинг,

Тонг равшанида бўлди аён — этмассен.

Тағига чизилган «Тун зулмати» ва «тонг равшанида» ибораларининг ойдилашуви учун мазкур 113-сурани тўла келтирамыз:

١ — قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ

٢ — مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ

٣ — وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ

٤ — وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ

٥ — وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ

Алоуддин Мансур таржимасида Ибн Сино рубойисига тааллуқли сўзларни тағига чизиб кўрсатамыз:

«Эй Муҳаммад», айтинг: «Мен Тонг Парвардигоридан (менга) Ўзи яратган нарсаларнинг ёмонлигидан; зулматга чўмган кечанинг ёмонлигидан; тугунларга дам солгувчи (жодугар)ларнинг ёмонлигидан ва Ҳасад қи-

лаётган ҳасадгўйнинг ёмонлигидан паноҳ беришини сўраб илтижо қилурман».

«Тонг» ва «зулматга чўмган кеча» сўзларини Ибн Сино рубойидаги «тун зулмати» ва «тонг равшанида» иборалари билан солиштиришингиз маъқулдир. Рубойининг ички мазмуни Оллоҳдан паноҳ тилашдан иборат. Ёмон кўздан, ёмонликдан, ёвуз кучлардан сақловчи сифатида ўқиладиган мазкур сурани барча мусулмонлар ёд билиб, унинг маъносини тушунишган. Ибн Сино ўз рубойларида айнан шу маъноларга ишора қилган.

Афсуски таржимада аслиятнинг гўзал сазж қофиясини йфодалашга имкон бўлмаган. Ваҳолонки, Қуръоннинг оҳанраболиги ва қироат қилганда одамни сеҳрлаб қўйиш қобилияти сазж билан боғлиқ. Илк оятлар ваҳй этилиб, Муҳаммад алайҳи-с-салом қироат қила бошлаганларида мушрик қурайшликлар ҳидоят сўзларига қулоқ солмагани, ва ҳатто пайғамбарни масхара қилганлари тарихдан маълум. Шунда пайғамбар уларга ўзлари қироат қилаётган сурага ўхшашини ижод этишни таклиф қиладилар. Ҳеч бир инсон бунга қурбон етмайди. Араб алифбосидан беҳабар ўқувчи учун оятларни ўзимизга таниш ҳарфлар ёрдамида йфодаланиш кифой қилади;

1. Қул аъзузу бирабб-л-фалақи
2. Мин шарри мо халақа
3. Ва мин шарри росиқин изо вақаба
4. Ва мин шарри-н-наффоссоти фи-л-ъуқади
3. Ва мин шарри хосидин изо хасада.

2—5-оятларда қайтарилувчи «шаррун» сўзидаги «р» ҳарфининг иккиланиб (ташдид) талаффуз этилиши «ёмонликнинг» ҳис этиларли даражада аниқ тасаввурини беради. Гўзал сазжда чуқур ички маъно тереklangишиб, хотирага нақшланади.

Совет даврида Ибн Сино меросида биз тушуна олмаган ҳақиқатларни тўққиз аср илгари фаранг шоирлари англаб, ўз ижодига сингдирган ва ажойиб хулосалар чиқарган. Хусусан, йирик фарб шарқшуноси Г. Э. фон Грюнебаум фикрича, 1100 йили Фарангистоннинг жанубида юзага келган олижаноб муҳаббат (куртуазная лирика, куртуазная любовь) шеърӣй оқимининг мавзулари Ибн Синонинг «Рисола фи-л-ишқ» асаридан келиб чиққан¹.

¹ Г. Э. фон Грюнебаум. «Рисала фи-л-ишқ» Ибн Сини и куртуазная любовь.—Арабская средневековая культура и литература. М., 1978. С. 191.

Ғарб олимларининг фикрича, Ибн Сино инсоний муҳаббат, жинслар муҳаббатига ижобий баҳо бериб, руҳнинг илоҳий севги даражасига кўтарилиши ва илоҳият билан тавҳидга келишини қайд этган. Биз бу ҳақиқатни ҳали тушуниб етишимиз, жоҳиллик тугунни ечишимиз лозим.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги бундай муштараклик инсоният учун ягона бўлган умумбашарий ғоялардан келиб чиқиши ўз-ўзидан аён.

Бу ҳолни ғарб олимлари тан олган тақдирда ислом дунёси ичидаги узвий алоқалардан кўз юмиш биз учун ноўрин бўлди совет даврида. Мовароуннаҳр ва араб халифалиги орасидаги алоқалар маданият ва адабиётнинг ўзаро алоқаларига ҳам албатта ўз таъсирини ўтказган. Масалан, IX асрда ал-Жоҳиз араблар ва фатҳ этилган ўлкалар орасидаги сиёсий маданий ва адабий алоқаларни аниқлашга ҳаракат қилган. Ибн Надим таъкидича, ал-Жоҳиз ҳалифа ҳокимиятининг таянчи сифатида мовароуннаҳрлик туркий ёлланма аскарларни жалб этишни тавсия қилган².

Бу тарихий жараёнда асил араблар ва мустаслам халқлар орасида сиёсий ва маданий соҳаларда рақобат авж олади. Фатҳ этилган мамлакатлар вакиллари ислом дунёсининг маданий ва адабий ҳаётига тобора кучли таъсир ўткази бошлайди. Бу ҳолат арабларнинг ҳукмронлик мавқеини сусайтириши турган гап эди. Бу кураш шуғубия номини олиб, Қуръоннинг 13-оятига асосланганди:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا جَعَلْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرُوا انْتَى وَجَعَلْنَاكُمْ
شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ
إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ .

=49:13-оят

А. Мансур таржимаси: Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Хавво)дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишингизлар (дўст-биродар бўлишингизлар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта

² ابن النديم . الفهرست . القاهرة ، ١٩٥٠

сизларнинг Оллоҳ наздидаги энг ҳурматлироғингиз тақводороғингиздир. Албатта Оллоҳ билгувчи ва огоҳдир».

Алоуддин Мансур оятга берилган изоҳда тўғри қайд этадики, Оллоҳ таоло ҳузурида барча қавмлар тенгдир. Инсонларнинг юксалиши учун мол-дунё ёки олий насабли бўлиши эмас, балки тақводор бўлиши шарт. Бу оятга барча миллатларнинг тенглиги ва адолат ғояларининг тарғиб этилиши яна бир бор Қуръони каримнинг умуминсоний қадриятларини таъкидлайди.

Қуръоннинг инглизча тилга ўғирган Абдулло Юсуф Али бу оят барча халқларга тегишли деб изоҳ беради³. Алоуддин Мансур таржимасидаги Одам ва Ҳавво исмлари Жалолайн тафсирининг изоҳи билан тушунтирилиши ҳам мумкин⁴.

Аслиятда «шуъубан — халқлар» дейилган. Айнан шу сўздан арабларнинг устун туриш мавқеига қарини бошланган кураш шуъубия номини олган. А. Мансур бу сўзни «халқлар» деб ўгириши тўғри, чунки ўзбекларда ҳозирги пайтда «шуъуб» сўзи йўқ. 1955 йили араб алифбосида нашр этилган Олтинхон тўранинг ўзбекча таржимасида «жамоъатлар» деб олинган. Алоуддин Мансур оятга берилган изоҳда Оллоҳ ҳузурида барча қавмлар тенг деб тўғри айтади.

Шуъубия ҳаракати адабиётда ҳам ўз аксини топди. Янгиланиш руҳила суғорилган асарлар анъанавий ҳисобланган оқим билан рақобатга киришади. Араб тили борасида ҳам баҳслар бошланади. Аммо Қуръон тилининг мавқеи юксаклигича қолади. Беруний араб тилини илмий асарлар учун ягона монанд тил деб тан олган. Араб алифбосининг асосий нуқсони, Беруний фикрича, ҳарфларнинг устига қўйиладиган нуқталардир. Агар улар бўлмаса, матини англаш қийин. VIII асрда ундошларнинг тепа ва пастига қўйиладиган ҳаракатларнинг киритилиши (сурия хатига тақлид қилиб) бу муаммони ҳал этмади.

Қуръон тилини соф сақлаш мақсадида VIII—X асрларда араб тилига ўзга тиллардан сўзлар киритилишига қарши кураш ҳам олиб борилган.

Шеърийатга ўша даврда қўйилган асосий мезон — Қуръон тилини тушунишга фойдаси борми-йўқми, бўл-

³ The Glorious Kur'an. Translation and commentary by Abdal-lah Yousuf Ali. 1973.

القرآن الكريم. تفسير الامامين الجليلين.
کراتشی — پاکستان ۱۹۸۵.

ган. Бу нуқтаи назардан ҳар қандай четдан келган асарлар танқидга учраши олдиндан муқаррар эди. Мазкур танқидий муҳитда жами мусулмон ўлкаларига сингиб ўтиш учун туркий адибларнинг асарлари ўта юксак маҳорат ва нафосат ила битилиши лозим эди. Бундай шароит миллий адабиёт равнақи йўлида тўсиқ қўйган, аммо уни бартараф қилиш йўлидаги жаҳду ҳаракатлар натижасида миллий (шу жумладан ўзбек адабиёти) адабиётлар мукаммаллашган.

Ислом динининг йирик мутафаккирлари она юртимиздан чиққани бунга исбот. Мовароуннаҳр уламоларининг илмий ва маданий мероси фақат мусулмон дунёсининг мулки бўлибгина қолмай, балки Ғарб ва бутун олам маданияти ва илм хазинасини бойитган.

Бутун мусулмон дунёси тан олган муфассирлар — Замаҳшарий, ат-Термизий, ал-Бухорий ҳам она элимиз фарзандларидир. Ибн Синонинг «Қонун ат-Тибб» асари Шарқу Ғарбнинг энг асосий тиббий қўлланмаларидан ҳисобланади. Ал-Хоразмийнинг алгебра ва арифметика бўйича ёзган асарлари ва математик жуғрофия асарлари XVI асргача Оврупода асосий манбалар сифатида ишлатилган. Шулар қатори IX асрда яна бир ватандошимиз — фарғоналик Аҳмад ал-Фарғоний ҳам донг таратган. Астрономия ва математика, физика ва минералогия, тарих ва жуғрофия, этнография соҳаларида қалам тебратган Берунийнинг «Ҳиндистон» ва бошқа қатор асарлари ўша давр барча илмларини ўз ичига қамраб олган қомус бўлиб, афсуски, бизгача етиб келганлари орасида фикҳ ва калом бўйича ёзилган асарлари сақланиб қолмаган.

Буюк алломаларимиз Мовароуннаҳрда Уйғониш даврига оид юксалишга туртки бериб, шаҳарларимизнинг бутун дунёга Бухорои шариф ва Самарқанд — рўи замин деб машҳур бўлишига асос солган.

Ўлкамизда яратилган барча асарлар ўзбек маданиятининг ва ислом дунёсининг маънавий бойлигидир. Қуръони карим оятининг каромати шу тариқа амалга ошади. Дарҳақиқат, Оллоҳ таоло наздида барча халқлар баробардир ва энг тақводори таҳсинга сазовордир. Ал-Асқарий айтганидек: «Шеърятда энг муҳими — анги шеърый мавзу топиш эмас, чунки бунга араб ҳам, ўзга юртлик ҳам, шаҳарлик ҳам, кўчманчи ҳам бир хилда қодир. Қай тариқа ифодаланиши муҳим»⁵.

العسكري. كتاب الصناعاتين. القاهرة. ص: ۳۳۰

Овруполик олимлар доим Ҳётенинг бу борада айтган сўзларини қайтаришади: «Энг муҳими «нима» эмас, балким «қандай». Гап турли адиблар томонидан бир хил мавзуларнинг ишлатилиши ҳақида кетмоқда. Сюжет бир хил бўлиши муҳим эмас, энг муҳими — унинг қай даражада маҳорат билан ифодаланишида. Кўриб турибмизки, бу фикрни Ҳётедан илгари мусулмон мутафаккири аниқ ифодалаб берган.

Ўзбек адабиёти турли оқим ва мафкураларни тўлиқ ўзлаштириб, ўзига хос анъаналар яратишга қодир бўлди.

Мовароуннаҳр сатҳида ислом қуроли кучи билан кiritила бошлаган VIII асрдаги тарихий муҳит билан Соҳибқирон Темур қудратли давлат барпо этган XIV аср адабиёти орасида албатта ер билан осмон каби фарқ бор. Амир Темур ислом ва Қуръонни давлат руқни қилиб, ўз ҳукмини кенг масофага ва жумладан араблар ерига ҳам ёлди. Шу тариқа исломнинг нуфузини кучайтириб, дин равнақига ривож беради. Марказдан, Арабистондан тарқалган тўлқин чекка ўлкадан яна марказга кучайиб қайтади. Бу ҳаракатда адабиётлар аро жараён ўзининг тўлқинисимси ҳаракатини рўёбга чиқариб, Мовароуннаҳр ва шу жумладан ўзбек адабиёти ривожига ўз ҳиссасини қўшади. Ва айни пайтда Мовароуннаҳр адабий оқими араб ва кенг кўламда мусулмон адабиёти ва маданиятига ўз улушини қўшади. Амир Темурнинг ислом дини равнақи йўлида кўрсатган жонбозлигини ислом олимлари шундай таърифлайдилар: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда Амир Темур ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлғай» — деб фатво бердилар»⁶.

Бобоси шаҳрисабзлик, асли барлос, яъни Амир Темур уругидан бўлмиш Мирзо Абдулқодир Бедиял Шарқ адабиётида Шоири Абу Маъний (Маънолар отаси) деб танилган бўлиб, унинг қуйидаги рубойси ўзбек адабиётининг мозий сарчашмалардан келиб чиққанлигини яққол кўрсатади:

Шеърим менга неча юз забондин келади,
Кўндан бери, кўп вақту замондин келади.
Таврот эмаски ул, то тахмин этсам:
Бир йўла магарки осмондин келади...

⁶ Темур тузуклари. Тошкент. 1991. 58-бет.

Бу рубоийда Тавротнинг осмондан келишини таъкидлаш бежиз эмас, чунки Қуръонда Таврот ва Инжил ҳурмат ила номланади, ва Қуръон билан бир қаторда осмондаги «Китоблар онаси — Масҳафдан» ерга нозил этилганлиги таъкидланади.

Дарҳақиқат, ўзбек адабиёти «юз забондин» «кўп вақту замондин келади». Ва у осмондан эмас, буюк сиймоларимиз қалб қўри ва тафаккур кучи ила битилган. Бизнинг вазифамиз она адабиётимизни тўғри тушуниб талқин этишдан иборатдир, холос.

Бу борада Ислом ва ўзбек адабиётининг узвий алоқаларини ўрганиш барча мавжуд назиралардан фойдаланган равишда содир бўлиши мақсадга мувофиқ. Динларнинг узлуксизлиги, ҳар бир дин доирасида миллий адабиётларнинг ривожини ва уларнинг ўзга дин доираларидаги адабиётлар билан ўзаро таъсири фақат мажмуавий равишда ҳал этилиши мумкин.

Афсуски, совет шарқшунослиги ва адабиётшунослигида Ислом ва Қуръоннинг келиб чиқиши ва унинг Шарқ адабиётига таъсири ҳукмрон марксча-ленинча ғоялар замирида сохта талқин этилиб, мазмуни бузиб кўрсатилган. Табиий ва илоҳий шарт-шароитларга асосланган жараён қотиб қолган уйдирма категориялар билан алмаштирилган.

Таъбир жоиз бўлса, совет марксча-ленинча таълимоти тарихий ҳодисани тарихий жараённинг муайян шароитларидан суғуриб олган ва уни вульгар-ижтимоий жиҳатдан талқин этишга уринган. Европосентризм ғояси Қуръонга жуғрофий нуқтаи назардан ёндошган бўлса, марксча-ленинча ғоявий калтабинлик мафкураси эътиқодни умуман рад этган. Яъни, мазкур иккала талқин ҳам сохта бўлиб, тарихий ҳодисанинг моҳиятини назардан четда қолдирган, ва бу ҳам етмаганидек, ўтмишимизни ўзимизга ҳаром деб эълон қилган.

Ўзбек адабиётининг сарчашмаларини ислом муҳитидан излаш янгича оқим эмас, балки халқимизнинг ҳақиқий ўзанига қайтишдир. Совет давридаги адабиётшунослик назарияларини қайта кўриб чиқиш ва ижобий нуқталарини қабул қилиб, сохталарини улоқтириб ташлаш пайти етиб келди.

Совет даври адабиётшунослиги мозий адабиётимизни ўрганиш бобида ҳозирги замон сохта мустабид мафкуравий тушунчалари ва терминларига асосланиб, миллий хатога йўл қўйди. Шу алфоз биз ўтмишни ҳозирги кун талаби асосида ўрганиб, ўша ўтмишда асли йўқ бўлган мезонлар билан маданий меросимизни ўлчашга урин-

дик. Ваҳолонки, ўтмиш адабиётини ўтмиш мезонлари ёрдамида тушуниб, ҳозирги кун муаммоларига қиёслаб, келажакка андоза солиш тўғри бўларди.

Яқин ўтмишда адабиётшуносликда ва анъанавий компаратавистика (қиёсий адабиётшунослик)да адабий ўзаро таъсир назарияси ҳукмрон эди. Мазкур қарашларнинг негизи компаратавистика тараққиётининг таҳлили борасида кўзга ташланади. Ўтган аср рус олими А. Н. Веселовский тарихий поэтика ҳақида таълимот бериб, унинг асосий мақсади — адабиётда мифларнинг таъсирини аниқлашдан иборат деган эди⁷. Ахир барча сюжетлар ўз илдизлари билан кўҳна мифологияга бориб тақалади-да. Дарҳақиқат, адабиётшуносликнинг мазкур жабҳаси энг кам ўрганилган бўлиб, ўз тадқиқотчиларига мунтазирдир. Мафкуравий таҳлилдан сўз таҳлиliga яқинлашув бундай тадқиқот калитидир.

Турли халқларнинг адабиётини таҳлил қилиш улар замиридаги мифологиянинг муштараклигини намоён этади. Олимлар турли адабиётларда учрайдиган ўхшаш мавзуларни «сайёҳ сюжетлар» деб номлади. Сюжетлар адабий жараёнда силжиб, «муқобил оқимларни» вужудга келтирди. Бу жараёни шарҳлаш учун адабиётшуносликда «генетик-контакт» («шажаравий — воситали») алоқалар ҳақидаги ғоя юзага келди. Яъни, адабий ўзлаштирув бевосита танишув, ёки таржима орқали вужудга келади. Аммо бундай талқин жуғрофий жиҳатдан бир-биридан узоқ бўлмаган, чегарадош халқлар адабиёти орасидаги алоқаларни тушунтиришга мақбул. Аммо бир-биридан узоқ жойлашган, лисоний ва диний узлуклиги туфайли бир-бири билан бевосита ришталари бўлмаган халқлар адабиётида бир хил сюжетларни нима билан тушунтириш мумкин? Бу борада совет олими В. М. Жирмунский халқларнинг тарихан шартланган ва бир хил тараққиётга асосланган системали-типологик контактлар ғоясини илгари сурди. Ўзидан олдинги тажрибани мужассамлаштирган ҳолда мазкур ғоя адабий таъсир тушунчасига асосланди ва натижада аксарият равишда кўп қиррали миллий адабиётлараро алоқаларни сиёсий-иқтисодий ривожнинг ўхшашлигидан келтириб чиқаришга уринди⁸.

Адабиётшуносликнинг янги жараёнида И. Г. Неупокоева жаҳон адабиётини «алоҳида олинган халқлар

⁷ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. М., 1989.

⁸ Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л., 1979.

адабиётларининг системаси сифатида эмас, балки кичикроқ миқёсдаги тарихан ҳаракатчан системалардан ташкил топувчи мураккаб ва динамик макросистема сифатида тушунишга даъват этди⁹. Бу борада янги назария чехословак олими Диониз Дюришиннинг адабиётлараро жараён, адабиётлараро муштаракликлар назарияси бўлиб, бир нечта миллий адабиётларнинг ривожини адабий жараён давомида яхлит, замон ва маконда ҳаракатчан бирикмалар сифатида талқин этиб, улар ўз навбатида жаҳон адабиётини ташкил этишини тарғиб қилади¹⁰.

Н. И. Конрад Уйғониш даври аввал Шарқда зоҳир бўлиб, кейинчалик Ғарбга силжиган деб ҳисоблайди¹¹.

Ўзбек адабиётининг мозий саҳифаларини ўтмишда содир бўлган тарихий-адабий жараён мантиқи билан асослаш лозим. Акс ҳолда адабий жараённи сохта-хаёлий «адабиётшунослик назариялари» ёрдамида боши берк кўчага олиб кириш ҳеч гапмас.

Қуръоннинг жаҳон ва алалхусус ўзбек адабиётига ўтказган таъсирини муайян тарихий муҳитдаги адабий жараёндан келтириб чиқиш лозим. Тарих (айрим мамлакатнинг фатҳ этилиши) ва адабиёт (мазкур жараённинг миллий адабиётда акс этиши) шажараси замирида ўзбек ислом адабиётининг тарихий-адабий анъаналарини ўрганиш лозим.

Мазкур жараён 1917 йили узилиб, ўзбек адабиёти ўзининг ҳаётбахш сарчашмаларидан маҳрум этилди. Натижада юзага келган чанқоқлик ўзбек адабиёти ва маданиятини қашшоқлаштирди. Адабий жараён сохта ва сунъий ўзанга зўрма-зўраки бурилиб, борган сари саёзлашиб ўз мавқеини йўқотиб борди. На фақат Оролимиз, балки Эътиқодимиз ҳам қуриб, саҳрога айланишига сал қолди.

Энг мудҳиш ҳақиқат шундан иборатки, мустамлака бўлганимиз бир тараф, уни ўзимиз мадҳ қилганимиз ор. Танқид сўзи арабча «нақд»дан олинган. Яъни, сохта тангани ҳақиқий тангадан ажрата олиш. Биз сохта нарсаларга учиб, ўз аслиятимизни йўқотаёздик. Нақдимизни қўлдан бой бермайлик.

Қуръоннинг моҳияти умуминсоний қадр-қимматлар

⁹ Неупокоева И. Г. История всемирной литературы. Проблемы системного сравнительного анализа. М., 1976.

¹⁰ Дюришин Д. Систематика межлитературного процесса. Братислава, 1988.

¹¹ Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972.

билан йўғрилган бўлиб, ўзбек адабиётининг жаҳон адабиёти матнида тутган ўрнини аниқлашга имкон беради.

Ҳозирги замон тараққиётининг барча маҳсулу мевалари ўтмиш халқлар яратган маданиятни йўққа чиқара олмади. Ҳадора (цивилизациянинг) сарчашмалари туб моҳияти билан маданиятдан бошланади ва ундан ҳаёт-бахш озуқа олади. Шу сабаб илоҳий Китобни эҳтиром ила ўрганиб, ўғитларини амалда татбиқ этишимиз ҳам қарз, ҳам фарз.

Ўз ўтмишини қадрламаган кимса, ҳозирги кунда хор бўлиб, ўз келажагидан маҳрум бўлади. Сўнгги юз йиллик тарихимиз бунга мисол бўла олади. Инсоният тараққиёти ўз қонунларига биноан содир бўлади ва улар ичра энг муътабари ва муҳими — Эътиқод.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҚУРЪОНДА ФОЛ ОЧИШИ — ДИНИЙ ВА ДУНЕВИЙ АДАБИЁТЛАР МУШТАРАКЛИГИ

Шарқнинг буюк осори, ислом адабиёти ва маданиятининг сарчашмаси Қуръони карим ўз асослари, ривож ва нуфузи нуқтаи назаридан жаҳон динлари қаторидан муносиб ўрин олган бўлиб, ҳар тарафлама ўрганишни тақозо этади.

Жаҳон адабий жараёнига сингиб ўтиш аснода Қуръон араб миллий маданиятининг қобиғини ёриб, оламшумул маъно касб этди. Қуръон таржималари аслият билан чамбарчас боғлиқ ҳолатда ислом адабиётининг юксалишига омил бўлди. Диний матн ва жумладан Қуръон биринчи ўқишдаёқ ўз сир-асрорларини очмайди. Фақат қайта-қайта ўқиш ва ҳар бир иборанинг маъносини чуқур ўрганиш асосида диний-фалсафий ҳақиқатлар жилоланиши муқаррар. Бу борада тафсирнинг аҳамияти катта бўлиб, унинг ўзи ҳам ислом адабиётининг ёрқин саҳифаларидан ҳисобланади.

Қуръон тили ўта мураккаб бўлиб, таржималарнинг ўзи бир олам сифатида алоҳида тадқиқотлар мавзудир. Ҳар бир қуръоний ибора замирида мураккаб диний ва тарихий филологик ва фалсафий тушунчалар ўрин олган. Ҳар иборанинг лисоний жиҳатдан аниқ таржимаси диний ва илмий изоҳларсиз тушуниб бўлмайдиган сирли оламдир. Бу борада тафсир илми ислом адабиётининг сарчашмаларидан бири бўлиб қолди.

Қуръон ўз замонасининг нафис адабий усули — саъжда ваҳй этилган бўлиб, таржимон ё саъжни сақлаб қолиши, ё маънони тўғри ифодалаш муаммосига дучор бўлади. Сўзма-сўз ёхуд маъновий таржима муам-

моси ички ва ташқи саъжга асосланган оҳанраболикни сақлаб қолиш вазифаси олдида ечими осон туйилган масалага айланади.

Аслида ўзбек китобхони Қуръони карим маъноларининг таржимасига муҳтож бўлмаган ва илоҳий матнни тўғридан-тўғри ёки тафсирлар ёрдамида тушунган. Ҳар бир ибора ва мавзу таниш бўлиб, улар асосида яратилган адабий асарлар инсон таҳаййулини теранлаштирган.

Наср ва назмни қуръоний мавзу ва иборалар билан бойитиш Шарқ адабиётига хос анъана бўлиб, алалхусус ўзбек адабиётидан ҳам кенг ўрин олган. Диний ва дунёвий мавзулар замирида адабий жараён замон ва макон узра тараққий этиб келган. Совет даврида тўхтатиб қўйилган мазкур жараённинг сўймаганлиги ва ҳозирги кунда алангаланиб, янги маъно касб этиши азалий қадриятларимизнинг ҳаётбахшлигидан далолат беради.

Қуръоний иборалар Амир Темур тузукларидан ҳам муносиб ўрин олган бўлиб, матнга жило бериб, маънони теранлаштиради.

Муҳим қарор қабул қилишдан олдин Соҳибқирон Амир Темур Қуръонда фол очган ва оятлар маъносига қараб иш тутган. Бу ҳақда Амир Темурнинг сўзлари қуйидагича:

«Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олиб, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим. Туғлуқ — Темурхон олдида боришдан аввал Қуръондан варақ очсам, «Сурайи Юсуф алайҳи-с-салом» чиқди ва Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим»¹².

Мовароуннаҳрни талон-тарож қилиш ниятида лашкар тортиб келган Туғлуқ — Темурхон олдида Амир Темур ноиложликдан, ҳали ўзбеклар кучи мўғулларга қарши очиқ кураш олиб боришга ожизлик қилганидан боришга қарор қилади. Шу тариқа мамлакатни ҳалокатдан сақлаш умидида бўлади.

Темур тузукларида «Юсуф» сурасининг башорати билан Соҳибқирон ўз саъй-ҳаракатига ишонч ҳосил қилгани таъкидланади. Аммо не сабабдан мазкур сура Амир Темурга мадад бергани шарҳланмайди. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди, чунки аҳли ислом учун «Юсуф» сурасининг мазмуни равшан бўлиб, Амир Темур тақдири Юсуф алайҳи-с-салом тақдирига муқояса қилиниши

¹² Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Тошкент, 1991, 17—18-бетлар.

орқали ички чуқур мазмун ва маъно кашф этарди. Ахир, Юсуф ҳам ака-укаларидан таҳқирлар кўриб, қудуққа ташланади, қутқарилиб, арзимаган пулга қулликка Мисрга сотилади. Қамоққа тушиб, анча азиятлар чекади. Аммо охири улуғ мартабага эришиб, акаларини кечиради. Эсланг, Соҳибқирон Темур ҳам фаолиятларининг ибтидосида туркманлар элида қудуққа ташланади, асирликка олиниб, саҳрода сарсон-саргардон юради. Аммо барча қийинчиликларга матонат ила дош бериб аста-секин улғая боради. Яъни, Юсуф алайҳи-с-салом ва Соҳибқирон Темур тақдирлари орасидаги ўхшашликлар Қуръондан фол очганда келажакда улуғ мартабага башорат қилади. Шу сабабдан ҳам Соҳибқирон Туғлуқ-Темурхон олдига тап тортмай йўл олади, ва натижада Мовароуннаҳрда ҳукмрон бўлиб қолади. Шу аснода Амир Темурнинг зафар юлдузи юқорига кўтарилга бошлайди.

Амир Темурнинг Қуръонда фол очиши Соҳибқиронни саводсиз қилиб тасвирлаган ғанимларга қарши яхши далилдир. Боз устига Алишер Навоий ҳам шундай ёзганлар: «Темур Қўрагоний...— агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва наъри андоқ ҳўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқугони мнинг яхши байт айтқонча бор».

Шу билан бирга Амир Темурни динсиз қилиб кўрсатишга уринган айрим шахсларга қарши унинг Қуръонда фол очиши нақадар саводли, дин ҳомийси эканлигидан далолат беради.

XIV—XV аср рус солномалари¹³, Фома Мецопский¹⁴ баёни Амир Темурни динсизликда айблашади. Бу ҳол Амир Темур уларнинг ўлкаларини фатҳ этгани туфайли юзага келгани аёндр.

Тарихий жараён миллий адабиётнинг вужудга келиши ва ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Тарихий воқеа ёки шахс миллий адабиётда ўз аксини топади ва миллий давлат ҳудудларидан ташқарига чиқиб, адабиётлараро жараён оқимида ўз улушини қўшади. Унга мослашади, омукталашади, миллату элатлар орасида тарихий-адабий кўприклар ўрнатади. Тарихий воқелик оқими тахайюл гулларига бурканиб, турфа тилларда афсона яратиб, адабиётлар мулоқотига

¹³ Из Хронографа 1512 года. М., 1984. С. 399—403; Повесть о Темире Аксаке//Памятники литературы древней Руси. XIV—середина XV века. М., 1981. С. 230—244.

¹⁴ Фома Мецопский. История Тимур-ланка и его преемников. Баку, 1957.

асос солади. Тарихий шахслар бадий тимсол даражасига кўтарилиб, жаҳон адабиёти хазинаси дурдоналарига айланади.

1402 йили Амир Темур Кўрагон Туркия султони Боязид I Йилдирим (Елдириш)нинг икки юз минглик лашкари устидан қозонган оламшумул ғалаба Оврупо халқларини янги истилодан қутқариб, ўз даврида насроний динининг маркази бўлган Константинополни (Истамбул) таслим бўлишдан сақлаб қолади. Натижада жаҳонгир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги тарихий ҳақиқат ҳамда турли-туман афсоналар тарихий-адабий асарлар орқали европаликларнинг ҳам диққатини ўзига тортади. Замон зайли билан тарихий шахс афсонавий сиймога айланади. Парижда жаҳонни ларзага солган соҳибқирон Темурга ҳайкал ўрнатилиб, пойига «Европа халоскорига» деган ёзув битилади.

Ғарбдан Шарққа ўтган сайёҳ ва элчилар, Шарқдан Ғарбга қайтган тужжорлар (савдо-сотиқ аҳли) ва асирлар буюк ҳукмдор ҳақидаги афсонаю ривоятларни оламга ёйдилар. Шу зайлда тарихий воқелик баъзан ҳар хил уйдирма ҳамда латифалар билан безалиб, ҳаётдан ҳам, тарихий соломалардан ҳам анча йироқ тимсол яратилади.

Жаҳонгир бутун оламга қулоч ёзган «сайёр сюжет»нинг манбаи сифатида дунё халқларининг адабиётларига сингиб боради ва ҳар гал, муайян тарихий шароит тақозосига кўра, ё ижобий, ё салбий тус олади. Адабиётлараро жараёнда Темур образининг талқинини ўрганиш оламшумул аҳамиятга эга тарихий афсонанинг манбаларини идрок этишга имкон беради.

Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишланган адабий-тарихий қўлёзмалар асосида 1587—88 йилларда инглиз драматургиясининг йирик намояндаси Кристофер Марло (1564—1593) сахна учун «Соҳибқирон Темур» («Тамбурлайн зе Грейт») фожиасини яратади. Жаҳонгир тақдирининг улуғворлиги ва қудратли салтанати буюк инглиз адибининг ижодига туртки беради. Амир Темурнинг жаҳонгирлик сиёсати, ҳокимиятни марказлаштиришга бўлган саъй-ҳаракатлари ўша давр инглиз томошабинларига жуда маъқул тушади. Мустамлакачилик сиёсати бўсағасида турган Англия Шарқ давлатларига нисбатан алоҳида қизиқиш билан қараганини ҳам унутмайлик.

Тарихий сиймо Амир Темур Кўрагон ҳақида кўплаб илмий-тарихий асарлар ёзилгани маълум. Уларнинг катта қисми асосий ғарб тилларига икки-уч аср олдин

ўғирилган. Тарих ва тақдирнинг «ўйинини» кўрингки, бу асарлар биз учун ҳамон лисоний қулф остида. Баъзи сатрлари қон билан битилган деб, бу асарларни қатагон қилиш тарихий мантиққа мутлақо зид эди. Ўтмишини билмаган киши бугунги кунини идрок эта олмайди ва келажagini ҳам тасаввур этишдан ожиз бўлиб қолади. Тарихга бундай муносабатда бўлиш шаккок манқуртларни вужудга келтиришининг шоҳиди ва шаҳиди бўлдиқ Жоҳиллик маънавий инқироз хавфини туғдиришини ҳам ёддан чиқармайлик.

Амир Темур ҳақидаги илк маълумотлар араб, форс ва туркий тилларда яратилган. Соҳибқирон ўзи забт этган ўлкалардан фан ва маданият арбобларини ўз пойтахтига кўчириб, Ўйғониш даврига туртки беради. Шунини ҳам унутмайликки, ақл-идрок оқими салтанат марказига йўналтирилган. Пировардида Самарқанд умум-адабий, илмий марказга айланган. Мовароуннаҳрда шариатнинг ўзга динлар тақдирига, шуниндгек, эрксевар шахсларга нисбатан холис, мўътадил муносабатда бўлган ханафий мазҳаби қонунлаштирилиши ҳам Самарқандга кўзга кўринган одамлар кўчиб келиши учун кенг йўл очиб берган. Бундай марказлашув табиий бир зайлда Мовароуннаҳрда Ўйғониш даври туб аҳолисининг ўз тарихий ва маданий ўтмишидан озик олган ҳолда пайдо бўлган. Англияда эса Марло ва Шекспир ижоди гуркираган Ренессанс (Ўйғониш) даври Фарбий Европа ҳамда Шарқ Ўйғониш даври маданиятининг таъсири остида рўёбга келган. Ўйғониш даврига бир ёқлама қараш, уни муайян тарихий, миллий, жугрофий минтақа ёҳуд давлатларнинг якка ҳокимлиги (монополияси)га айлантириш бир ёқлама, ғайритабиий хулосаларга олиб келади. Хуллас, жаҳон Ўйғониш жараёнида табиий тарихий зарурият узлуксиз муштарақ оқим сифатида баҳоланиши лозим. Шундагина Шарқнинг Фарбга таъсири ва акс таъсир ҳеч шубҳасиз, аниқ тарихий-адабий далиллар билан тасдиқланади. Академик В. В. Бартольд фикрича, ислом давлатлари тарихини ўрганишда ҳам Европа мамлакатлари тарихига қўлланадиган усул ва услубларни татбиқ этиш лозим.

Адабий жараён натижасида Амир Темур ҳақидаги афсона ва ёзма асарлар асосида Кристофер Марло ўз трагедиясини яратади. У лотин, юнон, итальян, инглиз, фаранг ва олмон тилларида яратилган тарихий асарлардан фойдаланган. Уларнинг пайдо бўлиш тарихи, мазмуни алоҳида тадқиқотлар учун мавзу бўла олади. Биз баъзи муаллифларнинг номларини айтиб ўтиш би-

дан чекланамиз: Халкон-дили, Хайти, Фрегосо, Мехиа, Примадей, Пирондини, Матиас Пальмериус, Платини, Андреа Камбиниус, Папа Пий II, Паоло Жиаво, Ричер, Мэнстер, Сагандинус, Рамус, Курио, Лоникерус. Бу адаблар Кристофер Марлогача бўлган даврда яшаб ижод этган ва Амир Темур ҳақида маълумот ёзиб қолдирганларнинг бир қисми, холос.

XVI асрнинг ўрталарида ғарб адабиётида Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳақида беҳисоб қурама асарлар, мажмуалар тартиб берилган бўлиб, улар аввалги китобларнинг мазмунини такрорлаган. Бу жараёнда таржима асарлар катта аҳамият касб этган, албатта.

Умумадабий муштарак жараёнда Ғарб давлатлари қиролларининг Амир Темур қошига юборган элчилари ёзган асарлар катта аҳамият касб этади. Испания қироли элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг «Темур саройига қилинган саёҳат кунномаси» шулар жумласидандир. Марло Клавихо қайдларини синчиклаб ўргангани яққол сезилиб туради.

Амир Темурнинг Ғарбдаги элчиси архиепископ Иоанн Фаранг қиролига жаҳонгирнинг хатини етказди ва Темур ҳақида асар ёзганини маълум қилади. Асарнинг номи «Савдо қарвонларига йўлланма» деб аталади. Аммо, афсуски унга ғарб тадқиқотчилари деярли эътибор бермаганлар.

Мазкур даврни ўрганганда Амир Темурнинг Фаранг қироли Карл IV ва инглиз қироли Генрих VI ларга ёзган мактублари ва улардан олган жавобларини назарда тутиш лозим. Париж Миллий кутубхонасида Темур ёзган хатнинг асл нусхаси сақланмоқда. Амир Темурнинг муҳри хатнинг асл нусхалигига шубҳа қолдирмайди.

Европалик муаллифлар Амир Темурнинг ҳаётида ақл-заковат ҳамда ҳарбий истеъдод ҳал қилувчи омил бўлган, деган оддий ва оқилона фикрни беш юз йил давомида тарғиб этиб келадилар. Фожианинг тарихга зид ўринларидан бири шундан иборатки, Кристофер Марло Амир Темурни динсиз, даҳрий қилиб кўрсатади. Уни ўз тасвирида Муқаддас китобларни, жумладан Қуръонни ёқишга мажбур этади. Бу — тарихий ҳақиқатга мутлақо тўғри келмайди.

Марло тасвирида Амир Темур кўпгина мамлакатларни забт этгач, Боязидни енгади ва салафларига буюради:

Мусо, Туркиядан олган китоблар қани,
Сеҳр-жоду, кароматлар битилган китоб?

Насоро бутхонасидан олинган эди,
Муқаддас деб ўйлагандим! Бари ёқилсин...

Маъруф Жалил таржимасида маъно ўзгарган. Аслиятда Амир Темур «Turkish Al-Koran» — «Туркиялик Қуръон» ва «Mahomet» — «Маҳомет» сўзларини ишлатади. Яъни, ўзи мусулмон бўла туриб, Муқаддас Китобни ёқишга буюради. Рус тилига ҳам айнан аслиятдақа таржима қилинган. Аммо шуури йўл қўймаган Маъруф Жалил таржимада насроний китобларни ёқиб юборади! Кристофер Марло Амир Темурнинг салобатли, улуғвор сиймосини яратишга эришган XVI асрда, ўзининг Англияда мавжуд ҳукмрон черковига қарши норозилигини шу тариқа ифодалашгагина журъат этган. Натижада у, 29 ёшида майхонада қирол ёллаган муртадлар томонидан ўлдирилади.

Амир Темур диндор бўлган. Бунга далилларни форс тилида битилган улкан солномалардан ташқари испан тилида ўша даврда яратилган де Клавихо асаридан ҳам билиб олиш мумкин. Унинг далолат беришича, Амир Темур ўз юришларида хиймадан ясалган мачитни олиб юрган экан, ва қаерга келмасин, авваламбор уни қурдириб, намоз ўқиркан.

Амир Темур ўз тузукларида шундай деб ёзган: «Биринчиси — давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим»¹⁵.

Ва яна: «Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб, Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариатини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта ва кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад)нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шарият билан безадим»¹⁶.

Ислом дини равнақи йўлида кўрсатган жонбозлиги туфайли ва бетиним саъй-ҳаракатлари эвазига Амир Темур дин уламолари тарафидан ўз асрининг улуғ инсони сифатида тан олинади: «Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳли мўминнинг қулоғига етганидан кейин, ислом олимлари: «Тангри таоло ҳар юз

¹⁵ Темур тузуклари, 53-бет.

¹⁶ Темур тузуклари, 57-бет.

йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккзинчи юз йилликда Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлгай»—деб фатво бердилар»¹⁷.

Амир Темурнинг художўйлигига бундан ортиқ далил керак эмас. Бундан ташқари, Амир Темур ва Муҳаммад алайҳи-с-салом ҳаёт йўллари орасида кўп ўхшашликлар мавжуд: иккаловлари ҳам чўпонлик қилишган, биринчи жангларида 300 га яқин лашкар билан кўп сонли душманга қарши курашиб, ғалаба қозонишган. Азоб-уқубатлар чекиб, марказлашган давлат барпо этишган...

«Юсуф» сурасининг башорати ҳақ бўлиб, Амир Темур Мовароуннаҳрда ҳоким бўлгач, қудратли ўзбеклар салтанатини барпо этиш борасида тинмай саъй-ҳаракат қилади. У кўпинча оз сонли лашкари билан кўп сонли душман лашкарига қарши чиқиб, турли тўғри чораю-тадбирлар ёрдамида ғолиб чиқади. Аммо умри давомида Қуръонни эъзозлаб, барча ишларини оятлар башорати ёрдамида йўналтиради.

Соҳибқирон «Темур тузуклари»нинг 32-саҳифасида шундай ёзади:

«Лашкардан кўнглим тинчлангач, Илёсхўжага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни дафъ этиш ва қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида қилган кенгашим шу бўлдики, ганимлар хабардор бўлиб улгурмасдан чапдастлик билан уларнинг устига қўққисдан босқин қилиш (турктоз)га қарор қилдим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима (улўғ) чиқди: «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган» (Қуръон, 2-сура, 249-оят). Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтириб, уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим».

Мусулмонлар учун бу фолнинг маъносига изоҳ берилмайди ва унинг кераги ҳам йўқ. Аммо биз, Ислом тарихи ва Қуръон маъноларидан узоқлашиб қолган ўзбек китобхони учун, изоҳ лозим.

Мазкур оятнинг нозил этилиши Бадр қудуғи ёнидаги жанг билан боғлиқ бўлиб, Муҳаммад алайҳи-с-салом кам сонли лашкари билан кўп сонли мушрик қурайш-

¹⁷ Темур тузуклари, 58-бет.

ликлар лашкарини тор-мор қилгани ҳақидадир. Бу оят тарихий воқеа билан боғлиқ бўлиб, ислом динининг шукуҳли саҳифаларидан бири деб эъзозланади.

Бадр жанги 2-ҳижрий йилнинг Рамадон ойи (15 ёки 17 март 624 милодий йил) Мадинадан 150 километр узоқликда жойлашган Бадр қудуғи ёнида расулуллоҳнинг маккалик мушриклар билан биринчи жанглариidir. Маккалик қурайшликлар катта куч тўплаб, муҳожирларга мағлубият етказишни ният қиладилар. Шу пайт Абу Суфён мол-мулкка бой карвонни Суриядан Маккага олиб келаётган бўлади. Мусулмонлар унга ҳужум қилиш учун қарши чиқадилар. Абу Суфён Маккадан қуроли ёрдам сўрайди. Мусулмонлар лашкари атиги 313 киши бўлади, бунинг устига улар заиф қуроланган ҳам бўладилар. Аммо улар расулуллоҳ бошчилигида Оллоҳга таваккал қилиб, майдонга чиқишади ва иймон келтириб курашга бел боғлашади. Жанг майдонига етиб келган қурайшликлар сони мишдан ортиқ бўлиб, ораларида Абу Жаҳл каби машҳур лашкарбошлари ҳам бор эди. Расулуллоҳ Бадр қудуқларини эгаллаб, мусулмонлар чашма жойлашган тепалик тагида туришади. Юқорида эса пайғамбар турадилар. Маккаликлар саҳрода йўл юриб, чарчаган ва чўллаган ҳолда жанг майдонига етиб келишади. Аммо сув мусулмонларнинг қўлида бўлади.

Ибн Ҳишом Ибн Исҳоқга истинод келтириб ривоят қилишича, жанг куни расулуллоҳ жангчиларни сафлаб, Оллоҳдан ғалаба илтижо қилиш учун тахтиравонга кирадилар. Оллоҳдан иймон келтирмаган қурайшликларни жазолашни илтижо қилганларида ваҳй келади ва шундан сўнггина расулуллоҳ мусулмонларни жангга шайлайдилар ва ўлганларга Оллоҳ жаннатдан жой беришини айтадилар.

Сўнгра Муҳаммад алайҳи-с-салом бир сиқим қумни «юзларинг қора бўлсин», деб қурайшлик мушриклар томон отадилар, мушриклар орасида кўзига қум тушмаган кимса қолмайди.

Мусулмонлар Бадр жангида кам сонли лашкари билан ғалаба қозонадилар: Абу Жаҳл ўлдирилади. Расулуллоҳнинг обрўлари араблар орасида беқиёс даражада ошиб, мусулмонлар сафи кундан-кунга ортиб боради. Бадр жангининг аҳамияти на фақат араблар, балки бутун дунё халқлари тарихига ҳам ўз таъсирини ўтказади. Буни ҳатто ғарб алломалари ҳам тан олишга мажбур бўлади. Вашингтон Ирвинг ёзишича, Бадр жанги «ўта муҳим натижаларга молик бўлган, чунки

айнан ундан қатор ғалабалар бошланади, ва улар кон-
нот тақдирини ўзгартиради»¹⁸.

Шу сабабдан ҳам мазкур оят Амир Темурни кам
сонли лашкари билан қўрқмасдан кўп сонли душман
лашкарига қарши жанг қилишга ундайди.

Бу оят аслида шундай:

كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ

Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни
билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган» (А. Ман-
сур таржимаси).

Жалолайн тафсирида « كم » сўзи «кўпдан-кўп» маъ-
носида талқин этилади. Алоуддин Мансур ўзбекчага
«қанчадан-қанча» деб, Қуръони карим оҳанги ва маъ-
носини сақлаб қолишга муяссар бўлган. «Би-изни-л-
лаҳи» ибораси ҳам сўзма-сўз «Аллоҳнинг изни билан»
деб-олиниши ўзбек тилида қуръоний иборалар мустала-
ҳот тариқасида ўзгаришсиз сақланиб қолишига мисол
бўла олади. Олтинхон тўра таржимасида эса « كم »
сўзи «бир мунча» деб олинган ва натижада ҳозирги за-
мон ўзбек китобхони «озроқ» маъносида тушуниши
мумкин. «Фиатин» сўзининг Олтинхон тўра томонидан
«жамоъат» деб ўгириши хато эмас, бинобарин Жало-
лайн тафсирида ҳам бу сўзнинг шундай талқини берил-
ган. Аммо икки ўзбекча таржима солиштирилса, А. Ман-
сур таржимаси оҳанг ва маъно жиҳатидан аслиятга
яқин туриши кўзга ташланади.

Темур тузукларига мазкур оятнинг давоми киритил-
маган, ваҳоланки у вазиятни ойдинлаштиради: «Оллоҳ
сабр қилгувчилар билан биргадир». Сабр сўзи аввалги
фолда чиққан «Юсуф» сураси билан чамбарчас боғлиқ.
Ахир айнан «Юсуф» сурасида сабр ҳақида ҳикоят қили-
нади. Сабрнинг гўзаллиги таъкидланиб, сабр қилганлар
голиб чиқиши уқтирилади.

Сабрнинг гўзаллиги турли ўзбек мақолларига асос
солган. Уларни «Юсуф» сураси матни билан боғлаб ўр-
ганиш борасида янгидан-янги қирралар ҳали ўз тадқи-
қотчисини кутмоқда.

«Темур тузуклари»даги икки дастлабки фол шу та-
риқа бир-бири билан боғланиб, узвийлик ва маъновий

¹⁸ Вашингтон Ирвинг. Жизнь Мухаммеда М. 1996
С. 126.

узлуксизлик ҳосил бўлади. Адабий-тарихий матн илоҳий иборалар ёрдамида ойдинлашиб, теранлашиб боради ва ўз мантиқий ички кечинмаларини кашф этади. Уша замон мусулмонлари Қуръон маъноларини яхши англагани туфайли Амир Темур сиймоси ва фаолияти чуқур талқин этилади.

Амир Темур душманларига кетма-кет зарбалар бериб, марказлашган ўзбек салтанатини барпо этади. Душман лашкари Соҳибқирон зарбаларидан қочадилар. Бу ҳақда Тузуқларда шундай ҳикоя қилинади:

«Жете лашкари «ал-фарор», «ал-фарор» дея чекиндилар. Мен Илёсхўжага етиб олиб, «Йўл бўлсин?»—деб бақирдим»¹⁹.

Бу лавҳадаги «ал-фарор»—«қочдик» сўзи Қуръони карим 33-сурасининг 16-оятидан олинган бўлиб, унинг Алоуддин Мансур таржимасидаги тўлиқ матни қуйидагича:

«(Эй Муҳаммад), айтинг: «Агар сизлар ўлишдан ё ўлдирилишдан қочсангизлар, бу қочиш сизларга (барибир) бирон фойда бермас, демак, сизлар жуда оз (яъни, ажалларингиз етгунича) фойдаланурсизлар, ҳолос».

Аслиятда «ал-фиро» дейилган. Тузуқлар таржимонлари шу тариқа «ал-фарор» деб хатога йўл қўйган.

Алоуддин Мансур таржимасида қавс ичидаги «ажалларингиз етгунча» ибораси аслиятнинг моҳиятини тўлиқ очган. Тузуқларда қуръоний ибора воқеани шарҳлаб, душмanning Амир Темурдан қутула олмаслигига далолат беради. Шу билан бирга Соҳибқирон душманига «Йўл бўлсин?», деб мурожаат этиши ўзбек адабиётига хос киноя ва қочириқ мавзуларининг барҳаётлигини ифодалайди. Соҳибқироннинг кинояси душмanning ажалдан қочиб қутула олмаслигига ишора бўлиб, бу ишнинг бефойдалигидан далолат беради.

Амир Темур ташқи душманларини енгиб, ҳокимият тепасига келганидан кейин ички душманларга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлади. Ҳар бир амир ва бек ўзи якка ҳоким бўлишга интилади. Амир Темурнинг ақл-заковати ва ҳарбий истеъдоди марказлашган давлат барпо этиш йўлида курашни давом эттиришга қаратилади. Якка ҳокимликка далилни Амир Темур Қуръонда фол очиб, улуг оят ёрдамида асослайди: «Шу вақт (авлиёлардан ҳисобланган) Бобо Али Шоҳ олдимга келди ва: «Ҳой Темур, тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузи-

¹⁹ Темур тузуқлари, 33-бет.

лур», деди. Мен унинг сўзларига эргашдим. Қуръон мажиддан фол очсам, ушбу қутлуғ оят чиқди:

«Инно жаъалнока халифатан фил арз», яъни «Биз сени ер юзида халифа қилдик» (Қуръон, 38-сура, 26-оят). Мен буни (истиқболнинг) хайрлик ва муборақ фоллари сирасига киритдим ва ўзларини давлат шериги бўлиб, менга бўйсунитишни истамаган амирларни турли тадбирлар ишлатиб ўзимга итоат эттириш учун бир неча бор кенгаш ўтказдим»²⁰.

Амир Темур барпо этаётган салтанатга шерик кўпайиб қолганида мазкур оятнинг тузукларда келтирилиши Соҳибқирон татбиқ этган чора-тадбирларни асослайди. Алоуддин Мансур оятни сўзма-сўз ўгирган. Олтинхон тўра сўзларни бошқача талқин этган: «Биз сани ер юзига подшоҳ қилдук». Оятнинг давомида подшоҳ адолат юзасидан ҳукм юритиши ва доим адашганларга жазо муқаррарлиги ҳақида гапирилади. Яъни, Амир Темур ҳам ўз кучи билан эмас, Худо амри билан ер юзига ҳоким қилинмоқда. Унга амри вожиб — адолатли бўлиш ва адашганларни жазолаш.

Қуръони карим сўзлари кучли таъсирга эга бўлиб, инсонлар ва халқлар тақдирини ҳал қилиш қудратига эга. Бунга мисоллар Темур тузукларида ҳам мавжуд. Амир Темур Ироқни фатҳ этишга отланиб, ортида қолгучи бир қанча мамлакатларни забт этишга қарор қилади. Шунда Мазандарон ҳокими Амир Али унга мактуб йўллайди: «Биз ҳазрати Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб кун кечираётимиз. Бу ерни олсангиз қуввату кучингиз ортар, «Кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ ишдир» (Қуръон, 2-сура, 237-оят), — деган гаплар битилган эди. Мен Мазандарон ҳокимининг бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. (У ерни ўзларига қолдирдим) ва Гилон, Журжонга қараб йўл олдим. У ўлкаларнинг ҳокимлари менга бўйсунмагач, қаҳрли қўшиним фавжларини уларнинг устига юбордим, ўзим эса Ироққа лашкар тортдим»²¹.

Бу оятга ҳам изоҳ берилмаган, ваҳоланки, у эрларнинг хотинларига талоқ бериш бобида нозил бўлиб, мусулмонлар учун оилавий алоқалар борасида шаръий ҳукмдир. Мазкур оятнинг «Темур тузуклари» матнида муҳим аҳамият кашф этиши оятнинг Алоуддин Мансур таржимасида тўлиқ келтириш билан равшанлашади:

«Агар уларни маҳрни белгилаб қўйган холингизда қўл тегизишдан илгари талоқ қилсангизлар, белгиланган

²⁰ Темур тузуклари, 35-бет.

²¹ Темур тузуклари, 43-бет.

махрнинг ярми зиммангиздадир. Магар улар (ярим махрни олишдан) кечиб юборса ёки никоҳ қўлида бўлган зот, яъни эр (ўзига қайтган ярим махрдан) кечса (яъни, бутун махрни тўласа жоиздир). Кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ ишдир. Ўзаро бир-бирларингизга фазлу карам қилишни унутмангиз! Албатта Оллоҳ қилаётган амалларингизни кўргувчидир».

«Тузуқлар»да фолга чиққан мисраинг тагига чизиб кўрсатдик. Ундан сўнг мағфират қилиш Оллоҳга маҳбуб эканлиги уқтирилади. Амир Али бу сатрларни мактубида келтирмайди, аммо улар албатта барча мўмин-мусулмонларга аён бўлган. Талоқ масаласи билан боғлиқ мазкур оят барчага шак-шубҳасиз аён бўлган. Шу сабаб нажот сўраб, ўзини атайлаб ожиз аҳволга солган Мазандарон ҳокимига раҳм-шафқат этилиши оят маъноси ёрдамида равшанлашмоқда. Амир Темур ҳали уларга қўл тегизмасидан айрилиши туфайли махрнинг ярмисини олиши таъкидланмоқда. Шу тариқа шиъа аҳлидан бўлган мусулмоннинг Қуръон ояти ёрдамида сунний Соҳибқирондан шафқатга эришгани каломуллонинг таъсир кучига ёрқин мисол бўла олади.

Айнан Қуръон ибораси Амир Темурни жангу жадалга отлантирган ҳам. «Темур тузуқлари»га изоҳда Бўрибой Аҳмедов шундай ёзадилар: «Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Боязид Йилдирим жавоб хатида Амир Темур унинг ҳузурига бўйин эгиб келишини талаб қилган, акс ҳолда, Амир Темурнинг «аёллари уч талоқ» («талоқ би-с-салоса») бўлсин деган ҳақоратли гапларни келтирган»²².

Бу қуръоний ибора Амир Темур нафсониятига тегиб, натижада Соҳибқирон Боязиднинг икки юз минг кишилик лашкарини тор-мор қилади, бутун Оврупони бўйсундириб, улардан бож олади, Боязид Йилдиримни эса хотини билан асирликка олади.

Тарихий воқелик, илоҳий матн ва адабий-тарихий жараён бир-бирини тўлдириб, яхлит тасаввур ҳосил қилади. Қуръон калимаси ҳам меҳр-шафқатга, ҳам ғаб-интиқомга қўзғатиши «Темур тузуқлари»да амалий далилини топади.

Айнан шу ҳодисалар бадий адабиётда ҳам ўз аксини топган. Кристофер Марло фожиасида турк султони Боязид Темур қўлига асир бўлиб тушади ва унга лаънатлар ўқийди. Марло бу маълумотларни византиялик

²² Темур тузуқлари, 52-бет, 3-изоҳ.

тарихчилар Фрегосо ва Халкондилидан олади²³. Фожияда Темур Боязидни қафасга солиб, ўзи билан олиб юради. Бу ҳол ҳам тарихий ҳақиқатга зид бўлиб, афсоналардагина учрайди. Шарқ манбаларида Амир Темур ўз асири билан барча мулозиматларни ўрнига қўйиб муомала қилгани қайд этилади. XIX аср рус муаррихи Грановскийнинг айтишича, 1402 йил жангида қатнашган гувохлар ҳамда шарқ ва ғарб муаррихлари Амир Темур Боязидни ҳурмат қилганини бир овоздан тасдиқлайдилар. Кейинги муаррихларнинг қафас ҳақидаги гаплари ҳақиқатдан узоқ бўлиб, Темур замондошлари бу тўғрида маълумот қолдиришмаган²⁴.

Темур Ғарб қиролларига элчи қилиб юборган архиепископ Иоанн ўз асарининг XXI бобида ҳикоя қилади: «Амир Темур ҳузурида буюк турк ҳурмат-эҳтиромда сақланади. Қочишга ҳаракат қилганидан сўнггина уни олтин занжир билан банди этишни буюрди»²⁵. Византиялик тарихчи Дукас шундай ёзади: «Темур Боязиднинг насл-насабига мувофиқ муомала қилган ва иззатини жойига қўйган». Эллис-Фермор фикрича, бу маълумотлар Ғарбга Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асари орқали ўтган²⁶. Аммо темир қафасни Марлонинг ўзи ўйлаб топган эмас. Амир Темур ҳақидаги бу уйдирма аслида шарқ ахлоқидан тамомила беҳабарлик, гофиллик туфайли пайдо бўлади. Асир қочишга уринганидан кейин, уни назорат остига олишга тўғри келган. Темур юришларда султонни тахтиравонга ўтқазишни амр қилади. Туркий қафас сўзини Франческо нотўғри-тушуниб, тескари талқин қилади ва Ғарбда бу афсонанинг кенг тарқалишига сабабчи бўлади. Халкондили Боязид занжирбанд қилинган, деб ҳисоблайди. Дукасининг айтишича, Боязид ўзини заҳарлаб ўлдирган. Франческо бўлса, у асирликда ўлдирилган деган фикрни илғари суради. Ҳолбуки, ислом дини ўзини ўлдиришни катта гуноҳ деб билади. Демак, бу гаплар бошдан-охир уйдирма. Эллис-Ферморнинг фикрича, олтин занжир Пальмериус, Каспини, Грануччи асарларида, сўнгра эса Эштон ва Ньютон таржималарида учрайди²⁷. Аммо Амир Темур отга

²³ Ellis—Fermor U. M. Introduction//Tamburlane the Great. New York. 1950. P. 1—62.

²⁴ Грановский Т. Н. Четыре характеристики. М., 1852. С. 1—93.

²⁵ Умняков И. И. Малоизвестный французский источник о Тимуре//Труды СамГУ. Новая серия, вып. 101, Самарканд, 1960. С. 173—199.

²⁶ Ellis—Fermor, 23-бет.

²⁷ Ellis—Fermor, 24-бет.

миниш учун султон Боязидни ўз оёғи остига тиз чўктиргани ҳақидаги уйдирмани Марло оқизмай-томизмай қўллайди²⁸.

Амир Темур фатҳ этган мамлакатлар адабиётида Соҳибқирон динсиз қилиб кўрсатилиши хато. Темурнинг Ҳиндистонни забт этиш учун қилган кенгашида унинг амирлари иккиланиб қолишади: «Борингки, Ҳиндистонни олдиқ ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз асладан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади», дейишади. Мен (Амир Темур — Ҳ. К.) бўлсам Ҳиндистонга юриш учун қиммат камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтинч билан мурожаат қилайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, токи тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз». Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улур оят чиқди: «Эй пайғамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил» (Қуръон, 66-сура, 9-оят). Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар»²⁹.

Шундан сўнг Амир Темур қўл кўтариб, зафару фатҳ фотиҳасини ўқийди.

Амир Темурнинг Қуръонда фол очиши бобидаги мисоллар ўзбек адабиётида қуръоний ибораларнинг ишлатилишига ёрқин мисол бўла олади. Амир Темур барча юришларини ислом дини нурини ғафлатда қолган халқларга етказиш учун қилган. Бу ҳақда Соҳибқироннинг гапларини келтирдик.

1991 йили нашр этилган Алоуддин Мансур таржимасининг айнан шу йили чоп этилган «Темур тузуклари»да ишлатилиши диний матннинг махсус матнга сингиб ўтишига ёрқин мисол бўла олади. Шу тариқа диний ва дунёвий адабиётлар муштарақлиги намоён бўлади.

Қуръоний иборалар ва мавзулар ёрдамида китобхон ўзига таниш сиймолар тақдири орқали дунёвий ва тарихий воқеа ва шахсларни тушуна олади. Таниш оҳангларнинг қайтарилиши эса уни ижодга ҳамоҳанг қилади. Қуръон мавзулари ички кечинмаларни уйғунлаштириб, воқеа жараёнига янгича ёндошишга ёрдам беради. Утмиш ва ҳозирги кун қоришмасидан олинган сабоқ ёдда қолади ва ўзбеклар тарихи ва шажарасида

²⁸ EHIS-Ferrog, 28-бет.

²⁹ Темур тузуклари, 47-бет.

Қуръони карим тутган муҳим ўринни тўғри ёритишга омил бўлади.

ТУРКИЙ АДАБИЕТЛАР САРЧАШМАСИ «ҚУТАДҒУ БИЛИГ»ДА ҚУРЪОННИЙ МАВЗУЛАР ТАЛҚИНИ

Ҳозирча бизга маълум туркийзабон халқларнинг энг кўҳна ёзма асари — Юсуф Хос Ҳожибнинг XI асрда яратилган «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») асари бўлиб, унда биз ислом мавзулари ва қуръоний ибораларнинг матнда кўп ва ҳўб қўлланилганидан воқиф бўламиз. Асарнинг ҳозирги кунларда нашр этилган жилдида билдирилган фикрга қўшилмай бўлмайди: «Шубҳасизки, бу асар тили ўша даврда кенг майдонга эга бўлган Қорахонийлар салтанати таркибига кирган барча қабилалар учун тушунарли бўлган. Шунинг учун ҳам бу асарни ҳозирги туркий халқларнинг бирортасига нисбат бериш илмий нуқтан назардан нотўғри бўлади. Уни ҳозирги қардош туркий халқларнинг барчаси учун умумий бўлган муштарак хусусиятга молик ёдгорлик сифатида қарамоқ лозим»³⁰.

Туркий халқларнинг илк адабий осори матнидаги қуръоний мавзулар эса ўша давр туркий халқлари учун ислом рухлари ва Қуръони карим таъсирининг зоҳирлигидан далолат беради. Таъбир жоиз бўлса, ўзбек ислом адабиётида диний ва дунёвий қатламларнинг бири бири билан узвий боғлиқлиги Қуръон оятлари ёрдамида таърифланади. Асли, ўзбек адабиётининг бу икки қанотини бир-биридан айри ҳолда ўрганиш самарасизлигини тарих кўрсатдики, биз мудҳиш ўтмиш йилларимиздан аччиқ сабоқ олиб, ҳозирги кун ва келажак кунларимизни илоҳий калом вазни ила ҳамоҳанг қилишимиз лозимлиги аён бўлди.

Якка ҳокимликни танҳо Аллоҳ кўтара олади ва бу ҳақда 17-суранинг 86-оятида шундай дейилган:

وَلَمِّنْ شَيْئًا لَّنْذُ هَبْنِ بِاللَّيْلِ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ
عِلْمًا وَكِيلًا

«Қасамки, агар хоҳласак, сизга ваҳий қилган нарсаси — Қуръонни (сиздан) кетказурмиз, сўнгра ўзингиз

³⁰ Қаримов Қаюм. Сўз боши. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1972, 5-бет.

учун (яъни, Биздан Қуръонни қайтариб олиш учун) Бизга қарши бирон вакил — ҳомий топа олмассиз»³¹.

Дарҳақиқат, Парвардигор ҳомийлиги туфайлигина Қуръон бизга қайтди ва ўзбек адабиёти ўзининг асл ўзани — ислом оқимиغا қўшилди.

Авваллари нашр этилмаган Машраб мисралари орасидан яқинда топилганлари мавзуимиз матнига ҳамохангдир³²:

Хатарлик йўл эди, раҳбар топилди,
Саримни кести, дигар сар топилди.
Қилур хожа ғуломимиз нишона,
Дилимга дуойи гавҳар топилди.
На парвойи бу жаннатман, на дўзах,
Манга исломдин парвар топилди.
Оловга солди асбоб этгали боз,
Азалдан зар эдим, заргар топилди.
Деди Машраб: чу куйганларга қўймас,
Муҳаббат кошидия жавҳар топилди.

Дарҳақиқат, заррин сўз дурдоналаримизга заргар ягонадир, ва азалдан шундай бўлиб келгани ҳам ҳақ.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарининг номи ва унинг ўқувчига таъсири ҳақида шундай дейди:

Китоб отини «Қутадғу билиг» қўйдим,
Ўқувчига бахт келтирсин, қўлидан тутсин.

Қуръони карим 69-сурасининг 19—20-оятларида айтилган:

«— Бас, кимнинг (амал) китоби ўнг тарафдан берилса, у киши (халойиққа) мана, менинг китобимни ўқиб кўринглар... Албатта, мен ҳисоб-китобга йўлиқишимга ишонардим, дейди»³³.

Яъни, кимки ўнг қўлига китоб олса, демак, иймонли киши бўлади. Балким, «ишим ўнгидан келсин», ўзбек халқ мақоли ҳам шунга ишорадир.

«Қутадғу билиг» Парвардигорга ҳамду санолар билан бошланадики, бу барча ислом адабиёти учун матлуб кириш қисмидир: «Марҳаматли меҳрибон тангрининг номи билан. Ҳамду сано, шукрона ва мақтовлар (бўлсин) энг азиз ва энг улуғ тангригаки, (у) улуғлик соҳиби, тугал қудратли подшоҳ, кўкни яратган, ҳамма тин

³¹ Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент, 1992.

³² М а ш р а б. Ғазаллар. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 15 май.

³³ М у ҳ а м м а д С о д и қ М у ҳ а м м а д Ю с у ф. Тафсири Ҳилол. 29-Таборақ пораси. Тошкент, 1992.

олувчиларга ризқ бергандир. (У) ниманики истаса қилгандир, шунингдек, нимани истаса қилгусидир, яфъалу мо яшау ва яҳкаму мо юрид (яъни, нимага қасд қилса, қилгай ва нимага ихтиёр қилса ҳукм юритгай)» (49-б).

Кўриб турибмизки, Юсуф Хос Ҳожиб 1019 йили яратилган китобини Аллоҳ номи билан бошламоқда ва айнан Қуръони карим ибораларига монанд равишда Аллоҳга шукрона келтирмоқда. Шукронанинг бошланиши «Фотиҳа» сурасининг 1—3 оятлари билан ҳамоҳанг:

- «1. Барча мақтовлар бутун оламнинг парвардигори,
2. меҳрибон, раҳмли
3. ва жазо кунининг эгаси — Аллоҳга хосдир»³⁴.

«Ерни, кўкни яратган» ибораси кўп оятларда қайтарилиб «хувал-л-лази халақа-с-самавота ва-л-арда» сўзларига нисбат берилади. Кейинги арабча талаффузда қолдирилган сўзлар эса Қуръони карим оятидир. Қавс ичида ўша замон туркий тилига таржимасининг берилиши тафсирга мойиллиги билан диққатга сазовор: яъни, ҳозирги ўзбекча таржималар ҳам айнан шу йўналишда ҳал этилган. Шу тариқа асрлар оша тафсирлар низомида уйғунлик барқарордир.

Насрий ҳамду санодан сўнг назм низомида тартиб этилади:

Қодир бир худо барчадан устундир,
Талай ҳамду санолар унгагина сазодир.
Улуғлик соҳиби, қодир, зулжалол,
Яратувчи, бино қилувчи ҳамда қодир камол.
Эй, халойиқ билан еру кўкнинг эгаси,
(У) ризқни ҳозирлади, сен кулиб егин.

Учинчи сатрдаги «улуғлик соҳиби» аслиятда «улуғлуқ идиси» деб, бешинчи сатрдаги «еру кўкнинг эгаси» эса аслиятда «йэр кок идиси», деб берилган. Яъни, аслиятда бир сўз — «идиси», ҳозирги ўзбек тилига тайёрланган нашрда эса икки сўз — «соҳиби» ва «эгаси» олингани диққатга сазовордир. Маъно жиҳатидан мос сўзлар ишлатилган. Шу билан бирга мазкур сатрларда Аллоҳнинг гўзал исмларидан айримлари саналиши ва аслиятда икки маротаба «идиси» қўлланилиши бежиз эмас. Юсуф Хос Ҳожиб шу тариқа Парвардигорнинг исмларидан бири — «идиси»га диққатимизни тортмоқда. Бу исм кейинчалик Ойтўлдиннинг ўлим олди васиятларида муҳим ўрин эгаллайди:

³⁴ Қуръони карим. 30-пора. Шамсиддин Бобохонов таржимаси. Тошкент, 1991.

- 1137: Кўзини кўкка тикди, айтди: Эй эгам,
Мен сендан ўзга эга (худо)ни билмайман.

Бу мисрада тавҳид гоёси мужассамлашган: «ло-ило-ҳа илло-л-лоҳ». Яъни, XI аср бошида туркий халқлар учун Эга — Аллоҳ бўлгани ва ўзга маъбудалар тан олинмагани юқоридаги мисрадан аён бўлмоқда.

Инсон ожиз банда эканлиги ва марҳамат Парвардигор қўлида эканлиги ҳақидаги тушунча туркий халқлар эътиқоди бўлгани қуйидаги мисралардан аён:

- 1140: (Улимдан) қутуладиган ерим йўқ, ақлимни етказдим,
(Энди) сенинг раҳматинг (менга) насиб бўлсин.

- 1141: Пасткашлик билан кўп ёмонликлар қилдим,
Марҳамат билан сен мени кечир, эй азиз.

Бу мисраларда ҳам Аллоҳнинг гўзал исмлари номланиб, улар асар саҳифалари узра доим қайтарилиб боради. Шу тариқа ислом вожибларидан бири — Аллоҳ номини зикр қилишнинг хайрлик иш экани рўёбга чиқади. Шу билан бирга мазкур мисраларда туркий халқлар адабиётига хос камтарлик ҳислари ўз аксини топган. Ойтулди умри бўйи халқ манфаати йўлида хизмат қилган адолатли одам. Аммо шунга қарамай ўзини гуноҳкор банда деб ҳисоблашининг ўзи кибр-ҳавойи рад этади. Мазкур мавзу тасаввуфга оид бўлиб, кейинчалик Аҳмад Яссавий ижодида ёрқин ифодасини топади.

Ойтулдиннинг ноласига ўғли Уғдулмиш шундай жавоб беради:

- 1226: Сен яратилган эдинг, яратилган эса ўлади,
Яратилган ўлади, яратган эса қолади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг бу сатрлари 112-«Ихлос» сурасининг оятлари билан ҳамоҳангдир:

1. «(Эй Муҳаммад! Макка аҳлининг: «Худойинг ким ва қанақа?» деган саволларига сен жавобан айтгинки: У — яккаю ягона Аллоҳдир!

2. Аллоҳ — беҳожат, аммо ҳожатбарордир!

3. У туғмаган ва туғилмаган ҳам.

4. ва Унга тенг келадиган бирор зот бўлмаган (ва бўлмайди ҳам» (Ш. Бобохонов таржимаси).

Кейинги сатрларда Уғдулмиш Худонинг сифатларини тавсифлаб шундай дейди:

- 1232: У азиздир, азизлар учун иззатдир,
Иззат ундан насиб бўлади, шунинг учун азиз энди ноёб.

- 1233: (У) қадрсизга қадр, кичикка улуғликдир,
Ёмонга ҳоди, буюкка юксакликдир.

«Ҳоди» сўзи «Фотиҳа» сурасининг ҳидоят йўлига бошлаш ғояси билан ҳамоҳангдир. Икки сатрда (1233) «Азиз»— Аллоҳнинг гўзал исмларидан бирининг беш маротаба қайтарилиши (аслиятда эса олти маротаба) ноёб шеърӣ рефреннинг туркий адабиёт негизларига нақадар сингганлигига ажойиб намуна бўла олади.

Ота ўғлининг бу сўзларини эшитиб, дуога қўл очади:

1235: Худога кўп ва ортиқ шуқр қилди,
Худо ўғлига уқув-идрок бергани учун.

1236: Айтди: Ўғлимдан кўнглим тинчиди,
Худонинг фазли билан бахтли бўлиб яшагн.

Ҳозирги ўзбек тилидаги «Худонинг ўзи асрасин» ибораси минг йил аввал Ойтулдиннинг ўғлига берган насихатларида ҳам муҳайё:

1256: Эга(м) кимни асраса, у асралади, (яъни эсон бўлади),
Тилагини топади, неъматини тугал ва тўла ейди.

«Ризқу — рўз», «насиба худодандир» ибораси ҳам «Қутадғу билиг»да мавжуд:

Илоҳо, сенгина барчани ёрлақа,
Жумла мўминларга ризқ рўз бер.

Худонинг сифатларини таърифларкан, Юсуф Хос Ҳожиб шундай дейди:

7: Эй, ягона (худо), бўлак бирор (нарсa) сенга бирика
омайди,
Сен ҳамма авбаларнинг аввали, азал ва охиридирсан.

Бу тавсиф тўрт ярим аср оша Навоӣ ижодида ҳам зуҳур топади:

Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчага холиқ, бориға айи ўзунг.
(«Ҳайратул-аброр»)

Аллоҳни тан олиш борасида муаллиф шундай фикр билдиради:

26: (Уни) қандай: қасрда деб суриштирма, ўзингни тутгин,
(Уни) қандай, қанақа, қасрда демасдан эътироф қил,
сўзингни чўзма.

Яъни, XI асрда туркий халқларга иймон келтириш дастурини беради Юсуф Хос Ҳожиб. Бу фикр 375—387 мисраларда ҳам боз қайтарилади. Иймон келтириб, Худонинг марҳаматига эришиш учун:

1233: Кўнгли ва тилингни тўғри тут, худога тоат-ибодат қил,
(Бу дунёга) инонма, кейинги ншларингга ҳозирлик кўр,—

дейилади. Бу фикр бошқа мисрада янада мукаммал шаклда талқин этиладиган:

1365: Ўзинг тоат-ибодат қилиб тинма, гуноҳдан сақлан,
Тоат-ибодатдан бошқа (ҳеч бир нарсдан) сенга баҳра бўлмайди.

Муҳаммад алайҳис-с-салом шахслари ҳам «Қутадғу билиг»да ислом ақидалари маромида ёритилади:

35: У худодан сенга хабарчи эди,
Сен сўнг тўғри йўлга кирдинг, эй баҳодир.

Пайғамбарнинг инсоний фазилатлари шундай тавсифланади:

36: У отасини, онасини фидо қилди,
Тилаги уммат эди, унга (тўғри) йўл кўрсатиб берди.

Пайғамбар етим қолиб, барча ақл-заковатлари ва ҳаёт-ларини мусулмонлар равнақи йўлида фидо қилгани шу тариқа туркий адабиётга сингиб кирган. «Ота-онасини фидо қилди» ибораси араб шеъриятида кенг тарқалган бўлиб, адабиётлараро жараёнга ёрқин мисол бўла олади. Инсонлар ва шу жумладан пайғамбар ҳам Аллоҳ наздида баробар экани қуйидаги сатрларда ифода-ланган:

1186: Улим кўриб юз-хотир қиладиган бўлганда эди,
Табаррук паёмбарлар (ўлмай) туриб (ҳаёт) қолган бўларди.

Бу сатрлар Қуръони карим оятларига ишора: Уҳуд жангида Муҳаммад алайҳис-салом яраланиб, юзлари қон бўлади ва мусулмонлар ҳайратда қолади. Шунда, Пайғамбар ҳам бир одам, вақти келиб оламдан ўтиши муқаррарлиги ҳақидаги оят нозил бўлади. Кейинги мисра ўзбек тилига мақол сифатида киргани ўзбек халқ ижоди ислом рухналари билан шажаравий боғлиқлигини намоён этади:

1188: Бу дунё бир рабобдир, унга келиб тушган кўчади,
У(дунё) фил ва аждаҳо каби ер экан, яна очинади (яъни еб тўймайди).

Ўзбек адабиётининг тадрижий таракқиёти ҳақида қуйидаги мисра ҳам далолат беради:

163: Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.

Қуръоний мавзуларнинг «Қутадғу билиг»да тўғри ва ўринли талқин этилганига 3-суранинг 59-оятдаги

«...худди Одамнинг мисоли кабидурки, уни тупроқдан яратиб, сўйгра «бўл», деди, Бас, у (жонли одам) бўлди»— оҳангининг янграши мисол бўлади:

3: У истади (ва) яратди, мавжудот (шундай) вужуд бўлди,
Воҳид (худо) «бўл» деди, истаган ҳамма нарсалари бўлди.

Урғу «Бўл» сўзига тушгани ва айнан шу сўз радиф бўлиб келиши маънони теранлаштиради. Маъно ва шакл уйғунлиги кейинчалик ўзбек адабиётининг ривожига ўзининг камолига етади.

Минг йил аввал пайғамбарнинг туркий халқлар ҳаётида тутган ўрни қуйидаги мисрадан аён:

29: Мени севиқли паёмбар билан кўтар,
Қиёмат-куни қўлимдан тутувчи қил.

Жазо куни ўлик ва тириклар саф туриши ва бегуноҳлар Пайғамбар қаторида бўлиши шу тариқа ўз ифодасини топган. Бу мавзу Машраб ижодида ҳам акс этган:

Мен Сирот устидадурман, тут қўлимни, Қосимо,
Ҳар бир қурбига лойиқ бир улуг манзил керак.

Инсоннинг Худо томонидан яратилгани ва унинг асил фазилатлари ҳақида шундай дейилади:

144: Сэчу (яъни ҳар ерда маълум худо) инсонни яратди,
Унга ҳувар, билим ва уқув берди.

«Сэчу»нинг ҳар ерда маълумлиги маконни билдирса, XI аср бошидаги илк туркий асарда номланиши замон тушунчасини ифодалайди. Шу тариқа Аллоҳ туркий ва жумладан, ўзбек халқи тарихида ўзининг макон ва замон кўринишини намоён этади.

Ислом динининг инсонлар учун ҳаром-ҳалолни ҳудудлаб қўйгани қуйидаги мисрада муҳрланади:

1322: Ичимлик ичма, зинҳор зинога яқинлашма, ҳазар қил,
Бу икки нарса гадолик тўнини кийгизади.

Ҳар бир ишда сабр-тоқат гўзаллиги ҳақидаги ғоя «Юсуф» сурасидан бошланиб, ислом адабиёти тарихида алоҳида ўрин эгаллаган. «Қутадғу билиг»нинг қуйидаги мисралари бунга ёрқин далил:

1297: Барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар орзуга етади.

1304: Қачон қаҳринг келса, ўзингни тут, сабрли бўл,
Сабрли кишининг секинчи олдига.

- 1305: Сабр қилган киши нима дейди эшитгин,
Киши сабр қилса, бузилган ишини тўғрилайди.
1306: Киши сабр қилса, ўз тилагини топади,
Сабр қилиб тургувчи киши оққуш тутади.
1307: Агар меҳнат-машаққат ёки қайғу-алам юз урса,
(Уларга) сабр қилсанг, ўнгингдан шодлик келади.
1309: Сабр қилгин, сабр қилмоқ кишиларнинг одати,
Сабр қилса киши бамисоли кўкка ҳам йўл топади.

Сўнгги мисра Юсуф пайғамбарга ишора: У сабр орқали юқори мартабага эришади, қамоқда ҳам иймони бут бўлгани туфайли сабр билан обрў топади.

Ҳозирги ўзбек адабиёти энди асл сарчашмаларига юз ўгирмоқда. Бу борада минг йиллик тарихимизга турли мафкуравий афйунлардан ҳолис назар солиб, қадриятларимизни тиклаш лозим. Улкан меросимизни ўрганмай, билмай туриб келажак авлодларга насл-насабимиз, кимлигимизни етказа олмаيمиз. Юсуф Хос Ҳожиб айтганидек:

- 187: Қишидан кишига (қоладиган) мерос сўздир,
Мерос сўзни (яъни оталар сўзини) тутсанг, нафи
юз-юздир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг уммонга тенг асари ўзининг таъбири билан айтганда:

- 226: Ўзинг мангу эмас, отинг мангудир,
Отинг мангу бўлса, ўзинг мангудирсан.

АЛЛОҲГА МАФТУН ПИР ЯССАВИЙ ҲИҚМАТЛАРИ

IX асрда ислом дунёсининг энг йирик муҳаддисе Имом Бухорий Мовароуннаҳрда араб тилида ижод этган бўлса, уч аср оша Хўжа Аҳмад Яссавий ислом ақидаларини туркий тилда шарҳлашга эҳтиёж сезиб, қудратли тариқатга асос солади. Яссавий ҳиқматларидан бирида мазкур ҳолни шундай шарҳлайди:

- Оят, ҳадис, маъноси турки бўлса мувофиқ,
Маънисига етганлар, ерга қўяр бўркини.

Иккала аллома фаолияти ҳам ўзбеклар тарихида Уйғониш ва Юксалиш даврининг сарчашмалари деб тан олинishi лозим. Диний марказ сифатида донғи оламга кетган Бухорои шариф ва туркийларнинг муқаддас ери ҳисобланган Сайрам гўёки икки қутб бўлиб, уларнинг ёрдусида ўзбеклар куч-қудрат симирган. Шу замида Амир Темурнинг жаҳонгирлиги, Ибн Сино, Форобий, ал-Хоразмий ва Берунийларнинг донишмандлиги юзага келган.

Мозийда фатво бўлмагани туфайли ўзбек донишмандлари Қуръон ва Ҳадис маъноларини туркийда қайтара олишмаган. Аммо илоҳий матн маъноларини юртдошларига она тилимизда шарҳлашга ҳаракат қилишган. Сўнгги 70 йиллик ислом нуридан бебаҳралик туфайли ўзбеклар диндан узоқлашди ва ҳозирги кунда илоҳий матнлар маънолари ўзбек тилида шарҳланиши мақсадга мувофиқдир. Бу ўринда иқтидорли ёш шоёр Исроил Субҳоний муножоти ҳақдир:

«Раббано, ато этган лафзларинг бунчалар барно, бунчалар зебо, бир-биридан бунчалар ҳам таманноли бўлмаса — тасаннолар сенгаким, илло турк алфози бунчалар ҳам раъно бўлмаса! Боболарим форсийда шеър битмиш, нечуқким туркийнинг ўзи шеър!

Туркий лафзингни ўз паноҳингда асрагайсан, Раббано!»³⁵.

Аҳмад Яссавий Сайрамда таваллуд топган бўлиб, аниқ йили номаълум. 1166—67 йилларда вафот этган. Муҳаммад алайҳи-с-салом умрларини ўзига муқаддас билиб, 63 ёшида ер ости чиллахонасига кирганини ҳисобга олсак, XII асрнинг бошида туғилган бўлади. Ер остида, ривоятларга кўра, 125 ёки 133 йил умр кўрган десак, XI аср ўрталарида туғилганини тан олиш керак.

Яссавий туғилган сана номаълумлиги ҳам рамзий бўлиб, Тоҳир Қаҳҳор келтирган ривоятларга бурканган³⁶. Муҳаммад пайгамбарга ҳазрат Жаброил жаннатдан келтирган хурмолардан бир донаси ерга тушади. Шунда Пайгамбар бу хурмо Аҳмад Яссавий қисматидир, деб башорат қилади. Ҳикматларда ҳам бу ҳақда маълумот берилган:

Меърож узра Ҳақ Мустафо руҳим кўрди.

Яъни, Муҳаммад Пайгамбар бир кечада Маккадан Қуддусга ва у ердан Аллоҳ ҳузурига кўтарилганида Яссавий руҳини кўради ва унинг қачон туғилишини башорат қилади. Тоҳир Қаҳҳор «баъзи манбаларда 400, баъзиларида 700 йил аввал деб кўрсатилган», дейди. Аммо бу муддат Ҳикматларда аниқ ва равшан белгиланган. Пайгамбар Яссавийни фарзандим деб, туғилиш йилини

Тўрт юз йилдан кейин чиқиб уммат бўлғай,— дейди.

³⁵ Исроил Субҳоний. Бухоронинг етти юлдузи. Тошкент, 1992.

³⁶ Тоҳир Қаҳҳор. Аҳмад Яссавий. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, 26 октябрь.

Ориф Усмон «Яссавий ҳижрий V аср ўрталарида Сайрамда Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган», дейиши тўғри³⁷.

Аҳмад Яссавий Юсуф Хос Ҳожиб анъаналарини давом эттириб, Ислом ва Қуръон мавзуларининг ривожини туркий ислом шеъриятида янги поғонага кўтаради. Пир даврига келиб араб ва форс тилларида тасаввуф тўрт асрлик тарихга эга бўлиб Яссавийга муносиб замин тайёрланган эди. Бу борада Иброҳим Ҳаққул фикри теран: «(Яссавий) туркий халқлар оғзаки ижодиётида яратилган диний қўшиқлардан илҳомланган. Яссавий ҳикматларининг вазни халқ шеъриятидан ўзлаштирилиб, поэтик образларнинг кўпчилиги оғзаки адабиётдан олинган»³⁸.

Тарих ўз оқимида адабий усулларни афсоналар, қадимий ёзувлар, халқ оғзаки ижоди, олдинги алломалар асарлари замирида қориштириб, Яссавий ижодида муҳассамлаштирган десак тўғри бўлади.

Буюк тариқат асосчиси Аҳмад Яссавий Ҳақ васлига етолмаганининг сабабини яхши англаб, бош эгади:

Олтиш учга ёшим етти, ўтдим ғофил,
Ҳақ амрини маҳкам тутмай ўзим жоҳил.
Рўза намоз қазо қилиб бўлдим қоҳил,
Ёмон излаб, яхшилардан кечдим мано (44-бет.).

Қофиядош сўзлар ҳикмат маъносини теранлаштиради: «ғофил — жоҳил — қоҳил (суст) — мано». Яъни, ғафлат босиб, жоҳилликда суст бўлдим, демоқчи. Бундан аёнки, ғафлат муддати — ҳаётининг 63 йили. Жоҳиллигига сабаб — Аллах амридан чекингани. Мусулмонларда эса Исломдан аввалги давр Жоҳилийя деб аталган. Бу қадар сустлигининг сабаби — Ислом фарзларидан рўза ва намозни тўлиқ ўтамагани.

Аллоҳга етказувчи «муҳаббатни жомин ичмай, аҳли аёл, хонумондин тугал кечмай» Яссавий шаҳодат беради-ки: «Шайтон ғолиб, жон берарда шошдим мано». Шундан сўнг 63 ёшида ер ости чиллахонасига киргач, «нури имон элтдим мано», деб, ҳаёт йўлини йилма-йил, ҳикматларга пуркаб ҳикоят қилади. Ҳар бир яшаган йили ҳикмат маъносида ойдинлашади. Ҳикматларнинг архитектоникаси чиллахонада ёзилганидан далолат беради. Ҳар бир яшаган йилини таърифлаб, тўртлик охи-

³⁷ Ориф Усмон. Ваҳдат шаробин ичдим..., Мулоқот, 1991, 6-сон, 51-бет.

³⁸ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1991, 12—13-бетлар.

рида 63 ёшида «кирдим ерга» дейди. Ориф Усмон «...Хўжа Аҳмад Яссавийнинг аниқ илмий таржимаи ҳоли шу пайтгача Шарқ тасаввуфи ва тасаввуфий шеърят мухлислари олдида маълум бўлмай келаётганини» таассуф билан қайд этади³⁹. Аммо Яссавий ҳикматларининг ўзи Пир таржимаи ҳолини ёритишда асосий манба бўла олади. Умр поғоналарини ислом ҳақиқати ва тариқат мақомларига боғлаб ҳикоят қилади. Бу борада илоҳий ҳақиқат ва шахсий тариқат қўш ҳолатда жилोलаниб умр йўлига кўп оҳангли маъно бағишлайди. Солномасининг термасини келтиришнинг ўзи бу фикрни исботлайди.

Тўққиз ойу тўққиз кунда ерга тушдим,
Тўққиз соат туролмадим кўкка учдим.

Бир ёшимда арвоҳ менга улуш берди,
Икки ёшда пайғамбарлар келиб кўрди,
Уч ёшимда чилтон келиб ҳолим сўрди.

Тўрт ёшимда Ҳақ Мустафо берди ҳурмо.

Ҳа, бу Пайғамбарга Жаброил жаннатдан келтирган ўша ҳурмо.

Беш ёшимда белим боғлаб тоат қилдим.

Олти ёшда турмай қочдим халоникдан.

Етти ёшда Арслон бобом излаб тонди.

Саккизимда саккиз ёндин йўл очилди,
Ҳикмат айт деб бошларимга нур сочилди.

«Нур» сўзи ислом ва тасаввуфда рамзий маъно англатиб, Муҳаммад алайҳи-с-салом ҳам Ислом нури ҳақида айтганлар. Қуръонни нурга ўхшатишади. 24-суранинг 35-оятида эса аниқ айtilган: (Алоуддин Мансур таржимаси: «Оллоҳ осмонлар ва Ернинг нуридир, (яъни, уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб — йўқдан бор қилиб тургувчидир). У зот нурининг (мўмин банда

³⁹ Ориф Усмон. Ваҳдат шаробини ичдим..., 51-бет.

қалбидаги) мисоли ҳудди бир тоқча, унинг устида бир чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё бир дур юлдузга ўхшайди. У (чироқ) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган (балки заминнинг қоқ марказидаги) муборак зайтун дарахтининг (мойидан) ёқилур. Унинг мойи (тиник, мусаффолигидан) гарчи унга олов тегмаса-да (атрофни) ёритиб юборгудек. (Олов теккач эса) нур устига нур (бўлур), Оллоҳ ўзининг бу нурига Ўзи хоҳлаган кишиларини ҳидоят қилур. Оллоҳ одамлар (ибрат олишлари) учун (мана шундай) мисоллар келтирар».

Шак-шубҳасиз, Аҳмад Яссавий Аллоҳ нури еткан инсонлардандир. «Нурига — ўз нурига» сўзини муфассирлар ё Аллоҳга ё мўмин бандага нисбат берилиши ҳақида кўплаб фикр-мулоҳазалар юритишган. А. Мансур таржимасида Аллоҳнинг нури деб талқин этилмоқда. Олтинхон тўра таржимасида ҳам «Худо ҳидоят қилур ўз нурига» дейилган⁴⁰. И. Крачковскийнинг русча таржимасида ҳам «Аллах ведет к Своему свету⁴¹» дейилган. Абдулла Юсуф Али ҳам инглиз тилига «ўз нурига» деб ўгирган⁴².

Айтишларича, VIII асрда Ибн ал-Мукаффа Қуръонга сохта нусха яратиб, уни шарқона сўзлар билан бошлаган: «Меҳрибон ва марҳаматли Нур номи билан...»⁴³. Ф. Роузентал фикрича, бу ҳолатда моний ва балким зардуштийлик таъсири сезилади⁴⁴. Айнан Ғарб олимларининг фикрича эса зардуштийликнинг бешиги — кўҳна Самарқанд. Ат-Табарий ва аз-Замахшарийга таяниб Ф. Роузентал Қуръондаги нур сўзини — «унинг воситасида осмондаги ва ердаги жонзотлар билиш ва ўзлигини билдирмоққа қодир», деб хулоса чиқаради⁴⁵. Тасаввуф бобида Мансур Халлож мазкур қуръоний иборани «мунаввирул-қулуб» — «қалбларни равшанлаштирувчи, маърифат берувчи» маъносида талқин қилган. Бу оятга ал-Ғаззолий энг тўлиқ шарҳ бериб, «Мишкот ал-анвар» асарини яратган.

Яссавий айнан шу нур туфайли ҳикматлар айтиш унга мушарраф бўлганини таъкидлайди ва «пиру мўғон май ичирди» дейди. Май бу ерда билим маъносида қўл-

⁴⁰ Қуръони карим. Ўзбек тилига Олтинхон тўра таржимаси ва изоҳлари. Истанбул, 1991.

⁴¹ Қоран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского. М., 1963.

⁴² The Glorious Qur'an. Translation and commentary by Abdallah Yousuf Ali. LAR., 1973.

⁴³ M. Guidi. La lotta tra L'Islame il Manicheismo. Roma, 1927, intro. c. XVII, text—c. 8, transl.—c. 14.

⁴⁴ Роузентал Ф. Горжество знания. М., 1978. С. 160.

⁴⁵ Ўша асар, 161-бет.

ланган. Яссавий ўзи эришган билимларини ўзбек халқига ажойиб «Ҳикматлар»ида мерос қолдирган. Иброҳим Ҳаққул ҳақли равишда «Яссавий ҳикматларидаги марказий образ — Оллоҳ» ва «ўзбек адабиётида полифоник тафаккур Аҳмад Яссавийдан бошланган», деб таъкидлайди⁴⁶.

Яссавий ижодидаги мазкур кўпоҳанглилик, кўпмаънолик эса Қуръони карим таъсирида юзага келгани ўз-ўзидан аён. Шу сабаб Қуръонни арабларнинг ўзлари ҳам жилд-жилд тафсирлар ёрдамида ўқиб тушунади. Ғарб олимларининг фикрича, ғарб адабиётига хос полифониянинг ўзи шарқ адабиёти таъсирида ривож топган. Афсуски, ўзбек адабиёти сўнгги аср давомида бир қатламли, жўн, мадҳиябоз, фикр оқими ўта саёз бир балога мубтало бўлиб, минг йиллик меросини тушунолмай қолди. Ғарбдан келган Фолкнер ва Улисс асарлари рус тилидан ўзбек тилига ўгирилганда, улар ўзбек китобхонининг савиясига тўғри келмайди ҳам дейишди. Ҳолбуки, меросимизга назар ташласак, Ғарб олиму адиблари мазкур полифонияни ўзимизнинг алломалардан мерос қилиб олган бўлиб чиқади. Яссавий ҳикматларида қуръоний иборалар ишлатилиши кўпоҳангли таҳаййулга йўл очиб беради. Ислом ақидалари ва диний рисоалардан бохабар бўлган ўша давр ўзбек китобхони сатрнинг кўз илғамас зоҳирий ва ботиний оқимларини тушуна олган. Ибн Сино «Шеър санъати» рисоласининг шеър мавзулари ҳақидаги бобида Аристотелнинг масал ва шеърый афсоналар ҳақидаги фикрларини келтириб, ўз фикрини шундай билдиради: «Энди бу борада сенга айтсак, шеърятдаги ҳар бир масал ва афсона ўзидан бошқа бир нарсага ташбиҳ қилиб олинган бўлади, ё бўлмаса ўша нарсанинг ўзини қандай бўлса, ўша тарзда олмасдан, балки аксинча, уни бирмунча ўзгартирилган ҳолатда олинади. Нарсанинг ўзи қандай бўлса, ўшандайлигича олмасдан, уни сал ўзгартирилган тарзда олинганига истиора ё мажоз дейилади. Шеър мана шу истиора билан мажознинг таркибидан ҳосил бўлади»⁴⁷.

Мажозни тушуна билиш учун эса ўзбек китобхони ўз замонасининг диний, маданий, лисоний ва бошқа турли илмларидан хабардор бўлиши, айтилмай қолган гапни чуқур фаҳмлаши лозим эди.

⁴⁶ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Мулоқот, 9-сон, 18-бет.

⁴⁷ Абу Али Ибн Сино. Шеър санъати. Саломон ва Ибсол. Ташкент, 1980, 98-бет.

Шўролар даврида эса сўзнинг ташқи шаклига маҳлиё бўлиб, Яссавий ижодига хос бўлмаган оҳанглари «кашф» этиш билан «етти жаҳон овораси» бўлдик.

«Яссавийга нисбат берилган шеърларнинг барчасини жамлаб, илмий таҳлил орқали объектив баҳолаб, янги давр ўқувчисининг мафкурасидан ўрин оладиган жиҳатларини кўрсатиб, оммага етказиш адабиётшуносликнинг бурчи»⁴⁸. Иброҳим Ҳаққул айтган бу фикр теран, чунки асло унутмайликки, янги давр ўқувчисининг мафкураси мустабид афйуни билан чалғитилган. Шу сабабли азалий, ислом ва тариқатга асосланган эътиқодимиз қадриятлари ва асил мафкурани қайта тиклаш адабиётшуносликнинг келгусидаги вазифасидир.

Пир Яссавий асос солган туркий ўзбек тасаввуф адабиётининг рамз ва мажоз санъатини, сўз бойлиги хазинасини ўрганиш тасаввуф сулукларининг турли адабий йўналиш ва асарларга, бир сўз билан айтганда жаҳон адабий жараёнига ўтказган таъсирини ўрганишга ёрдам беради.

Ўзбек тасаввуф адабиётида худди Қуръондагидек хилма-хил тушунчалар, тарихий ва диний ҳодисаларга рамзий ишоралар, қайтариловчи ва етакчи мавзу ва сюжетлар барабарига келиб, ўқувчини билим ва таҳаййул оламига ҳоди этади. Бунга энг ёрқин мисол — Қуръонда эллипсис ишлатилиши, яъни матн мантиқидан келиб чиққан равишда, англаниши осон бўлган бирор сўзнинг, кўпинча кесимнинг ёзилмаслиги. Бу ҳолда ўқувчи етишмаган сўзни ўз диний, адабий, фалсафий ва мантиқий тушунчасига яраша, эътиқоди ва тафсирларга таянган ҳолда тегишли хулосалар чиқариб олади. Ақл торларининг чертилиши эса комил инсоннинг зуҳур топишига калит. Адабиётшунослик луғатида эллипсис аксарият ҳолларда халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар ва фразеологизмларда учрайди деб айтилган. Дарҳақиқат, Қуръон матни диалог — Аллоҳнинг ўз пайғамбарига айтган насиҳатларидир. Қуръонда эллипсис ишлатилишига мисол — «Юсуф» сурасининг етакчи мавзуи «асабру жамилун — гўзал сабр» ибораси. Сабр сўзи Қуръонда 70 маротаба учрайди, ҳеч бир сўз шу қадар кўп қўлланилмаган. Айнан шу ибора ўзбек халқ мақолларига асос солган ва Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий ва Аҳмад Яссавий ижодидан кенг ўрин олган. Айнан шу эллипсис туфайли Қуръони каримнинг турли таф-

⁴⁸ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. // Тасаввуф ва шеър. Тошкент, 1991, 35-бет.

сирлари ва тасаввуфдаги пирларнинг ёзма ўғитларини шогирдлар томонидан ривожлантилиши воқеъ бўлган. Мажоз ва эллипсис ишлатилиши маънони фақат белгилаб, уни тугал шаклга етказмаган. Тарихий муҳит, воқелик шарт-шароитлари шу тариқа маълум даражада четлаб ўтилган ва асар келажак авлодларга фикр-мулоҳаза юритиб, ўз воқеликларига мос озуқа олишга даъват этган. Балким буюк сўз устозларининг асрлар оша авлодлар билан суҳбат қуриб, насиҳат ва маслаҳат бера олиш қобилиятининг сири ҳам шундадир.

Пир этагини ушлаб, ҳақиқатга ошиқона талпинувчи мухлис ўз мақомида қотиб қолмаган, аксинча доимий равишда мукаммаллашган. Катта ва кичик олам сирасрорларини бетиним ўрганиб, сулукида юксалган. Суфий борлигини ишқ оташида ёндириб, Худо томон ошиққан. Мансур Халлож Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг маърифат нури гўё зулматни тарқатган шам (сирож)га ўхшатган⁴⁹. Пир Яссавий бу борада шундай деган:

Хар ким ҳақни қули бўлса ҳаққа ёнсу,
Ҳаққа ёнмас ўзни деган нари борсу.

Пир муридларидан Сулаймон Боқирғоний мазкур фикрни Ислоом ақидаларига мувофиқ равишда ойдинлаштирган:

Саҳарда уйғонубон зикр айғил,
Ўлумни фикр этибон кўнгул тирғил.
Қоронғи гўринг ичра чароғ этғил,
Чиронинг намоз турур, қилмасмусан?⁵⁰

Ҳозирги кунда шоир Тилак Жўра бу сулукни давом эттириб,

Қайрилиб-қайрилмас умид оғочи,
Айрилиб-айрилмас умид оғочи,
Унинг йўлларига бандиман-банди
Бандилик бағримда оловлар ёнди,—

дейди.

Пир Яссавий «ҳақ йўлида ёнмоқ» иштиёқи билан Арслонбоб⁵¹ таълимини олгач, Бухорода Хўжа Юсуф Ҳамадонийга шогирд тушади. Юсуф Ҳамадонийнинг «биринчи устоди Шайх Абу Али Формадонийдир. Бу шайх имом Ғаззолийни ҳам тарбиялаб вояга етказган. Сўнгра Мовароуннаҳрга келиб Самарқанд, Бухоро ва

⁴⁹ Ислам. Энциклопедический словарь М., 1991. С. 270.

⁵⁰ Боқирғон китоби. Тошкент, 1992. 27-бет.

⁵¹ XII асрда бунёд этилган Арслонбоб мақбараси ҳозирги кунда Чимкент вилоятининг Жовилдер қўрғонидан шимол тарафда жойлашган бўлиб, зиёратгоҳга айланган.

Марв шаҳарларида ўз таъдмотини давом эттиради... Бухоро шаҳрида хонақо қуриб, Хуросон ва Мовароуннаҳр элларида келган кўплаб шогирдларни тарбиялаб вояга етказди... Унинг Марвдаги қабристони ўз замонасининг «Хуросон каъбаси» деб аталган эди»⁵².

Шу пир этагини ушлаб Аҳмад Яссавий ҳам тариқат йўлига киради:

Шамъ излаб шогирд кирдим парвонаға,
Ахгар бўлиб, куйиб, ёниб, учдим мано.

Шам — ҳақиқат излаб, муршид — парвонаға таъзим этади ва маърифат йўлида учади. «Ахгар» — қип-қизил чўғ дегани. Яъни, илмга интилиб, мисли парвона ёниб, сўнг илм — таҳаййул фазосида учади. Шу туфайли ўз йўлини ва ўзгалар дилини ёритишга муяссар бўлади. Шам сўзида мажозий маъно бор. Тажаллиёт деганда Ал-Ҳақнинг янгидан-янги исм ва сифатларининг борлиқда кўриниши, жилваланиши тушунилади. Қуръони карим 7-сурасининг 143-оятида Аллоҳ кўриниш берганида тоғ хокка айланади:

«Қачонки Мусо (ваъдалашган) вақтимизда (Тур тоғига) келиб, Парвардигори унга (бевосита) сўзлагач, у: «Парвардигорим, менга (жамолингни) кўрсатгин, Сенга бир қарай», деди. (Оллоҳ) айтди: «Мени-ку ҳаргиз кўролмайсан. Аммо мана бу тоққа боқ. Бас, агар у (менинг назарим тушганида) ўрнашган жойида тура олса, сен ҳам Мени кўражаксан». Қачонки Парвардигори у тоққа кўринган (назар ташлаган) эди, у майда-майда бўлиб кетди ва (бу ҳолни кўрган) Мусо ҳушсиз ҳолда йиқилди...» (А. Мансур таржимаси).

«Тажалла» феъли «кўринган (назар ташлаган)» деб ўгирилган. XIV аср файласуфи Ҳайдар Амулий тажаллиётни шам оловининг саноксиз тошойналардаги акси билан таққослаган. Шам олови ҳақиқатдир, унинг кўзгулардаги шуъласи эса зулматдир⁵³. Яссавий шам (Ал-Ҳақ)га етиш ниятида шуъла ортидан қувганича парвона бўлиб учади. Эллипсисни назарга олсак, парвона шамга етгач, куйиши муқаррар⁵⁴.

Ғарб олимлари кўзгу образи Шекспир ижодига хос деб таъкидлайдилар. Рус халқ оғзаки ва ёзма адабиётида ҳам кўзгу тимсоли кенг тарқалган («свет мой зер-

⁵² Ориф Усмои. Ваҳдат шаробин ичдим..., 51—52-бетлар.

⁵³ Ислам. С. 220.

⁵⁴ «Парвона» сўзи мажозда берилган, «мафтун» маъносида ишлатилади.

кальце, скажи...»). Аммо бу образлар Шекспирдан ярим минг йил аввал ислом ва ўзбек тасаввуфининг таҳаййул меvasи сифатида Ғарбга тортиқ этилган эди. Ғайбулла ас-Салом қатор адабий тадқиқотларида Шекспир ва Хусусан Кристофер Марло ўз образ ва сюжетларини шарқ адабиёти ва тарихидан олган деган фикрни анча олдин тарғиб этганлар. Нажмиддин Комилов фикрича ҳам Данте ўз сиймоларини Меърож қиссаларидан ўзлаштирган.

Ўзбек тасаввуфининг пири Аҳмад Яссавий тинмай Аллоҳни зикр этади, унинг йўлида парвона бўлиб ёнади ва натижада:

Ному нишон ҳеч қолмади **ло-ло** бўлдим,
Оллоҳ ёдин айта-айта илло бўлдим,—

дейди у. Ажратиб кўрсатилган ички қофиядош сўзлар маъносида Пир ҳикмати ойдинлашади. Шаҳодат сўзларининг «**ло** илоҳа **илло-л-лоҳа**»—«Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ» орасида ажратиб кўрсатилганлари «**ло**—**йўқ**» ва «**илло**—**ўзга**» дегани. Яъни, Яссавий «**ло-ло**» «**йўқ-йўқ**» бўлди, яъни нафсини тийиб «**илло**—**ўзга**» бўлди. Ўз моҳиятини Аллоҳга бўйсундирди ва:

Холис бўлиб, мухлис бўлиб, фано бўлдим,
Фанофиллоҳ маконига ошдим мано.

Яссавий дунё икир-чикирларидан **холис** бўлиб, шундан сўнггина **мухлис**—чин юракдан Аллоҳга берилди. Натижада **фано** бўлди.

Яссавийнинг мазкур ҳикмати Мансур Халлож (858—922) таърифлаган сўфий ҳаётининг уч босқичига мувофиқ келади. Биринчиси—тахзиб, яъни нафсни тийиш ва ҳавасдан холис бўлиб, тавба қилиш. Яссавий «**холис** бўлиб, **мухлис** бўлиб» деган сатрлари билан биринчи босқични таъкидлайди. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида холис—«ўз манфаатини кўзламайдиган; тама қилмайдиган» маъносида шарҳланади⁵⁵. «**Мухлис**» Жомий таъбирича ўз аъмоли туфайли эришилувчи мақом, «**мухлас**» эса Аллоҳ инояти ила етиладиган мақом⁵⁶.

Иккинчи босқич—тоза, покиза бўлиш. Яъни, инсоний сифатлардан ҳоли қилувчи босқич бўлиб, «**фано** аън авсоф ал-башарийа»га эришиш дегани. Шу маънода Яссавий иккинчи босқичда «**фано** бўлдим» дейди.

⁵⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. Тошкент, 1981, 329-бет.

⁵⁶ Ислам. С. 155.

Тасаввуфда «фано» «ўзлукни йўқотиб, бутун борликдан кечиб, илоҳиятга сиғиниш»⁵⁷ дегани.

Тасаввуфда фано — ўзлик сифатларини йўқотиб, уларни илоҳий сифатларга алмашишини билдиради. Шажаравий жиҳатдан Қуръони карим 55-сурасининг 26-оятига истинод келтирилади:

كل من عليها فان

Куллу ман аълайҳо фонин.

А. Мансур таржимаси: «(Ер) юзидаги барча жонзот фонийдир».

Олтинхон тўра таржимаси: «Кимки йир юзидадур фано бўлғучидур».

Уйғурча: «Заминнинг устидаки ҳамма йўқиладу».

Инглизча: «All that is on earth will perish» (Ернинг устидаги барча нарса йўқ бўлади).

Иккала ўзбекча таржимада аслият маъноси тўлиқлигича сақланиб, диний истилоҳот сифатида «фоний», «фано» сўзлари аниқ ифодаланган. Уйғурча ва инглизча таржималарда бир-биридан мустақил равишда «йўқолади», «йўқ бўлади» сўзларининг ишлатилиши «фано» маъносини тўғри англашга ёрдам беради. Аммо фақат шу сўз билан уни тушунтиришга уринганимизда, бу сўзнинг маъноси ҳам йўқолган бўларди.

Яссавий насридан бўлмиш шоир Атоийнинг етти байтлик ғазалида шундай мисралар бор:

Ориф эсанг ўзунгга бил фақру фано мақомида,
Аҳли дил остонасин тожи сариру салтанат.

Бу ғазални таҳлил қилган Сайфиддин Рафиддин қуйидаги фикрни билдиради: «Баъзи тадқиқотларга кўра, ориф — Аллоҳ йўлида фано бўлган, лекин «бақоун биллоҳ» бўлмаган зотдир. Ориф — ўзликдан кечиб фони бўлишдир, деган қараш ҳам бор. Зеро, чин ориф инсонни комилнинг ўзидир. Орифнинг ўзлигини кўрсатадиган фазилатлардан бири «фақр» мақоми шартларини тўлатўкис адо этиши билан белгиланади. Фақр — Тариқат йўлига кирган орифнинг тўртинчи мақомидир. Бу мақомнинг уч босқичи бор, биринчи босқичда ориф нима топса шунга қаноат қилади. Иккинчи босқичда ориф дунё молидан кечиш ҳиссини тарбиялайди. Сўнгги босқичда у шундай бир даражага эришадики, у учун бойлик ва камбағалликнинг фарқи бўлмайди. Хуллас, бу

⁵⁷ Ўзбек классик асарлари учун луғат. Тошкент, 1953, 365-бет.

мақомда Ориф учун ҳақиқатга етишга ҳалал берадиган ҳеч нарса қолмайди»⁵⁸.

Байтдаги «аҳли дил» ибораси тасаввуф истилоҳоти бўлиб араб тилида «қалб» шаклида маълум. VIII асрда ижод этган Ҳасан ал-Басрийдан бошлаб Яссавий даврига қадар тасаввуфнинг 5 асрлик тарихини қомус шаклида тўплаган Ибн ал-Аърабий шеърларидан бирида шундай дейди:

Менинг қалбим турли шаклни олишга қодир бўлди:

Гоҳида у оҳулар яйлочи, гоҳида насроний роҳиблар

монастири,

Гоҳида бут-санамлар ибодатхонаси, гоҳида ҳожилар Каъбаси,

Гоҳида Таврот авроқлари, гоҳида Қуръон масҳафи.

Мазкур сатрларга изох бериб, «қалб — дил», «тақаллуб — ўзгарувчанлик» сўзларини тушунтиради. Ибодатхона деганда, инсонлар санамларда Илоҳ сиймосини қидирган дейди. Бу ҳолат унга қарши мусулмонлар ғазабини қўзғатади. Аммо қалбнинг илоҳият кўзгуси эканлиги, ваҳдатул вужуд концепцияси кейинги сўфилар ижодида ўз аксини топади⁵⁹.

Баҳовуддин Нақшбандийнинг «дил ба ёру, даст ба кор» — «қалбнинг Аллоҳ зикрида бўлсину, қўлинг меҳнатда» дейиши бежиз эмас.

Демак, ер устидаги барча нарса йўқ бўлади, бу дунё фонийдир, борлиқни эса инсон ўз қалби орқали қамраб, тушуниб олиши мумкин. Фано сўзи доим бақо билан қўш келади. Бақо — абадийлик, чексизлик, мангулик маъноларида келади. Уткинчи фанога фарқли ўлароқ бақо доимийдир. Айрим сўфилар фано ва бақони мақомат даражасига кўтарганлар. Ислом уламолари фано ва бақони тавҳид ғоясининг давоми ва ривожидеб қарашади ва Аллоҳни фақат Унинг оятлари орқали англаш мумкин дейишади.

Фано сўзининг маъноси ҳақида Иброҳим Ҳаққул «Ҳикматлар»га кириш сўзининг 25—28-бетларида фикр билдириб, Аҳмад Яссавий ижодида «фанодан, асосан, «такаббурликка қарши хоксорлик» фалсафаси сифатида фойдаланилган ва уни шу мазмунларда кўпроқ ёритган. «Такаббурлик — адолатнинг ёви», деган хулосага келади у⁶⁰.

⁵⁸ Сайфиддин Рафиддин. Орифлик ва фақру фано мақоми. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992, 29 май.

⁵⁹ Фильштинский И. М. Концепция единства религиозного опыта у арабских суфиев. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989, С. 32.

⁶⁰ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар, 27-бет.

Мансур Халлож таърифлаган учинчи босқич — Аллоҳ билан бирлашиш ва ўзлигини йўқотишдан иборат. Фанодан кейинги босқич — бақо. Инсон Худо билан боғланади ва энг олий сифатларга эришади. Нафсини ўлдирмаган инсон Навоий таъбирича «фанолардан бақо анжомига эриша олмайди» («Лисон ут-тайр»). Бу ҳолатга Ҳадис ҳам ишора қилади: «Ман аърафа нафсаҳу фақат аърафа раббаҳ» — «ким ўзини билса, фақат ўша Раббини танийди». Мансур Халлож бу борада «Ана-л-Ҳаққ» — «Мен — Худоман» дегани учун таъқибга учраб, дорга осилади, танаси куйдирилади. Аҳмад Яссавий ҳикматларида бу ҳодисани шундай тавсифлайди:

Шариатдур деб олимлар, буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб куйдурдилар,
Аҳгар қилиб, кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар «Аналҳақ!» деб турар эрмиш.

Фано борасида Яссавий «фанофиллоҳ маконига ошдим мано», дейди. Пирнинг Туркиядаги маслакдоши Юнус Эмро бу фикрни:

Мени менда дема, менда эмасман,
Бир Мен бордир менда — менинг ичмда,—

деган сатрларида ривожлантиради. Бу мафкура эса, Иброҳим Ҳаққул фикрича ишқдир. Мансур Халложни Оврупога танитган олим Л. Массинъон фикрича ҳам инсоннинг илоҳият билан бирлашуви ишқийдир: илоҳий руҳ сўфий қалбига йўл топиб, унинг сўз ва аъмолларига раҳбарлик қилади. Бу йўналишдаги қарашларни таҳлил этиб, А. Д. Кнйш «Ишқ мистик сўфини мудом, ҳар гал мистик кечинмалар авжи бўлмиш билиш объекти ва уни билишга интилувчини бир-биридан ажралмас яхлит ҳолатга келтиради», дейди⁶¹.

Ал-Ҳаққ (яратувчи, мутлақ борлик) билан ал-халқ (яратилган борлик)ни яхлит бирлик деб қараш тасавуфда пантеизм, яъни Худо билан табиатни бирдай нарса деб ҳисобловчи диний-фалсафий таълимотни яратган. Бу маънода «Ана-л-Ҳаққ» деган Мансур Халлож, «Бир Мен бордир менда» деган Юнус Эмро ва «Анал-Ҳаққ»ни маъносини билмас подон» деган Аҳмад Яссавийлар ўзларини Аллоҳ яратган борлиқнинг бир зарраси, ўз Яратувчисига кунгабқар сингари интилувчи хокисор бандда деб тушунишган. Шу сабаб улар ижодида ўзни туп-

⁶¹ Кнйш А. Д. Учение Ибн Араби в поздней мусульманской традиции. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989. С. 11.

роққа қориштириб, паст олиш мотивлари ҳукмрон мавзулардан бири бўлиб келган. Эсланг, ахир Қуръонда Аллоҳ Одам Атога «Бўл!» дейди ва у бўлади... тупроқдан!

Шуни ҳам унутмайликки, «Ал-Ҳаққ» — борлиқнинг ўзгармас бемакон ибтидоси — Руҳдир. Аҳмад Яссавий ҳам «ломаконга» интилади ва «Доно керак бу йўлларда, поки мардон», дейди. Мансур Халложни авлиё деб тан олганлардан бири Жалолиддин Румий бўлиб, унинг:

Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий — сиз, илоҳий — сиз! —

деган сатрлари Иброҳим Ҳаққул фикрича «фаного доир энг тўғри шарҳлардан биттаси»⁶². XV асрда шоир Атоий шундай деган эди:

Ҳақиқатда муҳиб маҳбуб бирдир,
Ародин чиққил, эй боди сабо сен.

Аммо шу билан бирга Худога эришиш унга тенг келиш эмаслиги ва сўфилар бу фикрни албатта ширк деб рад этишлари ўз-ўзидан аён. Мансур Халложга эргашганлиги туфайли Яссавийнинг имонига шубҳа қилиш албатта ноўрин. Ахир унинг ўзи айтаяпти-ку «халис бўлиб, мухлис бўлиб...» деб. Бу эса «Ихлос» сурасининг матни билан тўлиқ ҳамоҳангдир. Мушриклар Аллоҳнинг сифат — насабига баён талаб қилишганида «Ихлос» сураси нозил бўлган. Ҳадислардан бирида «Ихлос» сураси Қуръоннинг учдан бирига тўғри келиши таъкидланган, чунки Аллоҳнинг ягоналиги исботи ва ақидани тузатиш шу сурада берилган, деб маълумот беради Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содиқ. Мазкур сурани унинг таржимасида келтирамиз:

1. «У Аллоҳ ягонадир,
2. Барча ҳожатларни сўрайдиган зотдир.
3. Туғмаган ва туғилмаган.
4. Ва унга ҳеч ким тенг — ўхшаш бўлган эмас».

Яссавийнинг «халис бўлиб, мухлис бўлиб» ибораси Аллоҳга тенглик рамзи эмас, аксинча Уни англашда ақлни ишлатиб, нафсдан воз кечган равишда, ҳоксор бўлмоқ дегани.

Аҳмад Яссавийнинг сулукини шарҳлаган «Фақрнома»да айнан шу фикр аниқ насрий баён этилган: «Яна сўфи нафсини куйдуруб, фано қилса керак, дунёдан сўзламаса керак, Ҳақ таолонинг ёди билан хушвақт

⁶² Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар, 27-бет.

бўлса керак ва яна сўфи паст бўлса, Ҳақ таолони тобқай...»⁶³. «Дунёдин сўзламаса керак» иборасига диққатингизни жалб этамиз. Бир тарафдан нафсини тийишга даъват бўлгани билан, иккинчи жиҳатдан эса эришган билимини манманлик қилиб, ҳаммага ошкора қилмаслик тасаввуфнинг айрим оқимларига хос бўлиб, Пир Яссавий ижодида тасаввуфнинг маломатиййа мазҳабининг мабдаларидан озуқа олади. Нишопурда IX асрда вужудга келган маломатиййа мазҳаби кейинчалик Мовароуннаҳр ва Туркистонга ҳам тарқалади. Маломатиййа тариқатининг асоси — инсоннинг Аллоҳ қаршисида тамомила пастлиги ва ўз аъмолларида сидқидилдан ихлосманд бўлиш ғояси ётади. Маломатиййага эргашган сўфи Аллоҳга эришиш учун нафсини ва ҳавасини тийиши шарт. Маломатиййа мазҳаби Қуръони карим сурасининг 54-оятига таянган:

«Эй мўминлар, сизларнинг ичингиздан кимдан-ким динидан қайтса, Оллоҳ бошқа бир қавмни келтирурки, Оллоҳ уларни яхши кўрар, улар Оллоҳни яхши кўрурлар. Улар мўминларга раҳмдил, динсизларга эса қаттиққўл, бирон маломатгўйнинг маломатидан қўрқмай Оллоҳ йўлида курашадиган кишилардир. Бу Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, Ўзи хоҳлаган кишиларга берур. Оллоҳ фазлу карами кенг, билгувчидир» (А. Мансур таржимаси).

Аслиятда мавжуд маломатгўй сўзи тариқат номини белгиллаган. Мазҳаб вакиллари ўз замонасининг анъаналаридан фарқли ўлароқ Оллоҳни сукутда зикр қилишга даъват этиб, маломатлар ёғилишидан қўрқмаганлар. Жамиятда умумий тарзда қабул қилинган анъаналардан чекланиш эса маломатлар келтириши аёндир. XX асрда ҳам ҳукмрон мафкурага зид равишда Аллоҳ зикрини қилган орифу одиллар маломатларга қолди. Сукутга даъват этган тариқат жамият киборларига хавфли туюлди. Мазҳаб вакиллари ўз нуқсонларини ошкора этиши эса маломатларни кучайтирарди.

Нафс балоларидан бири — ғазабни тиймоқ 7-суранинг 154-оятига «саката — жим бўлди» феъли ёрдамида ифодаланган:

«Қачонки Мусонинг ғазаби босилгач, ҳалиги лавҳаларни (ердан) олди — унда Парвардигорларидан қўрқадиган кишилар учун ҳидоят ва раҳмат бўлур, деб битилган эди» (А. Мансур таржимаси).

⁶³ Факрнома.//Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент, 1992, 15-бет.

Олтинхон тўра ҳам «саката» феълени «босилди» деб ўгирган.

Мовароуннаҳрда, ўзбеклар орасида тасаввуфнинг сукутда зикр этиш йўналиши ривожлангани диққатга сазовор. Ахир Қуръонда ҳам намоз ўқиганда «бидунал-жаҳри» — «бақирмасдан» дейилган. Мазкур тариқатнинг ўзбеклар шамойилига мос келгани албатта қадимги маданият анъаналари, диний ақидалар, одоб-ахлоқ мезонлари билан боғлиқ. Инсоният динни қай тариқа қабул қилишидан қатъий назар, унга ўз ривожланиш қонунларига мувофиқ дастурлар киритиши табиийдир. Нега бўлмаса тасаввуфда оят ва шеърларни овоз чиқариб ашула қилган ва рақснамо ҳаракатлар қилган сўфилар орасида сукут тариқати устивор келарди? Зикр тушиш йўлларининг хилма-хиллиги турли тариқатлар орасидаги руҳий-фалсафий тафовутлардан ташқари албатта жуғрофий хусусиятлар билан ҳам белгиланган. Исломдан олдинги диний ақидаларнинг тасаввуф мазҳабларига таъсир кучини унутмаслик лозим. Бу ҳолат эса тасаввуф мазҳаблари тарқалиш минтақасига қараб бир-биридан фарқ қилганми, деган саволга жавоб беришни талаб қилади. Фарқ аниқланган ҳолда ҳам тасаввуф яхлит ҳодиса эмас дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Айнан шу фарқлар тасаввуф яхлитлигидан дарак беради: ҳар бир яхлит ҳодиса ёки нарса турли кўриниш ва ҳолатларга эга бўлишини ҳеч ким инкор этолмайди. Шу сабаб айрим ғарб олимларининг тасаввуф мазҳабларида насроний фалсафий ва маданий муҳитнинг таъсирини қидиришлари ўринли эмас. Ибн Аърабийнинг сулукини испан шарқшуноси М. Асин Паласиос «наъсронийлашган ислом» дейиши ўша-ўша европоцентризм ва ирқий тенгсизлик натижасида инсоният тарихига ноилмий мезонлар билан ёндошишни юзага келтирган калтабинликдан ўзга нарса эмас. Айнан Ғарбнинг ўзида, Буюк Британияда 1977 йилдан бошлаб «Ибн Аърабий жамоати» мавжуд бўлиб, бу ташкилот сўфилик ғояларини Ғарбда ташвиқот қилиш билан машғул. Жамоанинг Истамбул ва АҚШда мажалла ва филиаллари ҳам мавжуд. Жамоа вакиллари мутасаввуф меросини бутун башарият хазинасининг дурдонаси деб қарашади⁶⁴.

Сукутда Аллоҳни зикр этиш тарафдорларидан яна бири ал-Ғиждувоний бўлиб⁶⁵, у ҳам Хўжа Юсуф Ҳама-

⁶⁴ Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989. С. 7.

⁶⁵ Бухоро ёнидаги Ғиждувон ноҳиясида таваллуд топган. 1180 ёки 1220 йили вафот этган.

донийга мурид тушган. Ал-Ғиждувоний маломатиййа мазҳабига эргашиб, Мовароуннаҳрда мустақил мазҳаб одамлар орасида яккаликда бўлмоқни таъсис этади. Яссавий ўз пири Ҳамадонийдан мерос қолган сулук халифалигини ўз ихтиёри билан тарк этиб, Сайрамга кетганида, халифалик ал-Ғиждувонийга насиб этади. Ал-Ғиждувоний шарият ва Пайғамбар суннатларига риоя қилишни мажбурий билиб, ўз тариқатига сукутда зикр қилишни киритади, нафсни тийиш, зоҳидликка даъват этади.

Кейинчалик Аҳмад Яссавий ва ал-Ғиждувоний сулукларини давом эттирган Бухорода туғилган (1318—1389) Баҳоуддин Нақшбандий бўлиб, 1544 йили унинг қабри устига Абдул Азизхон томонидан қурилган мақбара муқаддас саналиб, уни уч марта зиёрат қилиш Макка билан Мадинага ҳаж қилишга тенг ҳисобланган. Вафотидан сўнг у авлиё мақомига кўтарилиб, Бухоронинг ҳомийси саналган. Нақшбандийа тариқати Хўжа Аҳрор даврида (1404—1490) юксак даражада ривожланди. Ҳозирги кунда ҳам Туркияда Нақшбандийнинг маслакдошлари 8 миллион киши бўлиб, улар орасида Туркия президенти Турғут Узол ҳам бор экан⁶⁶. Шу каби Аҳмад Яссавийнинг ҳам хотираси ҳар бир қалбларда улуғланади: «Ва анинг мазори Туркистонда Ясса деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир» («Насоимул-муҳаббат»).

Шу тариқа тасаввуф тариқатлари Мовароуннаҳрда илдиз отиб, ўз ҳукм доирасини барча туркий халқларга нуфуз этишга муяссар бўлади. Сабаби — мазкур мазҳаблар софликка, нафсни тийишга, ўзини қўйиб, Аллоҳни зикр этишга, бир-бирига ёрдам беришга даъват этади. Яъни, ислом динида барча бир-бирига ака-укадек деган ақидага тўлиқ риоя қиладилар. Шўролар даврида туркий халқларнинг бирлашишига қарши турган мустабидлар қўрққанидан мозий шукуҳли саҳифаларимизни, кўпинчалик ўз қўлимиз билан қоралаб, мазкур тариқатларни бўлар-бўлмасга ҳақоратлаб, туҳмату бўҳтонлар, маломатлар ёрдамида йўққа чиқаришга уринишди. Ҳатто тасаввуф ғояларидан материалистик ва атеистик қарашларни қидириб... топишди ҳам. Аммо ўз даврида Гегель ҳам Жалолиддин Румий шеъриятида

⁶⁶ Мухтор Абдулло. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992, 29 май.

пантеистик қарашларни топгани учун олмон профессори Ф. Толукни кескин танқид қилган эди⁶⁷.

Аммо шундай қарама-қаршиликларга қарамай, ўзбек тасаввуфининг илдизлари қурилади. Бухоролик ёш шоир Исроил Субҳоний «Истиффор» сўраб, боболаримиз сулуғини давом эттиради: «Раббано, аммо сен турганда сукут сақламоқлик улуг ҳикмат эмасми? Сукут тилида меҳру мадҳингни изҳор айламак яна ҳам улугроқ саодат эмасми! Бу бандангдан шу буюк саодатингни дариг тутмагайсан, Раббано!»¹.

Яссавий сукутда Аллоҳни зикр этиш тарафдори бўла туриб, нега ҳикматлар ёзди, деган савол туғилиши ҳам мумкин. Ҳикматлар ва рубобий шеърят тасаввуфда кенг тарқалган бўлиб, у ўзини унутмоқ даражасида завқланишга эришмоқ учун сўфилар зикрларида қўллангани маълум.

Яссавий маърифат чўққиларига кўтарилган сари ўзини камтарона тутати, ҳали ҳеч нарса билмаслиги ва жоҳиллигини қайд этади. Айнан шунинг ўзи унинг комил инсон даражасига эришганидан далолат беради. Ер ости чиллахонасида яшаб ҳақиқатни англаган Пир «Ер остига ёлғиз кириб нурга тўлдим», дейди. Ёнмоқ учун Пир этагини ушлагани, мақсадга эришиб, нурга тўлганида эса Муҳаммад алайҳис-салом ёшларини муқаддас билгани нур устига нурдир. Балким шу сабаб: «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Яссавий,— деган нақл мавжуддир. Бу ибора юқорида қайд этилган эллисга мисол бўла олади. Кесими йўқ гапдан ҳар ким ўз дунёқарашига яраша хулоса чиқариши мумкин. Яссавий ҳақида Навоий «Турк пири каби оламдин этакни силкин» дегани бежиз эмас. Бу ажабланарли ҳол эмас, чунки фанодан кейинги юқори босқич — бақо. Сўфиларнинг фонийдан боқийга интилиши ҳам қуйи поғонадан юқorigа интилиш билан белгиланган.

«Фақринома» Ҳўжа Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфдаги тариқат сулукини баён қилади, у бўлса Пайғамбарнинг «Ал-фақру — фаҳри» — («Фақирлик — фаҳримдир») деган ҳадисига асосланган⁶⁹. Маъкур ҳадиснинг келиб чиқиш тарихи ҳам диққатга сазовордир. Пайғамбар қизлари Фотимани Алига берганларида сепига «остила-

⁶⁷ Гегель. Энциклопедия философских наук. Ч. 3. Философия духа. М., 1956. С. 359—361.

⁶⁸ Исроил Субҳоний. Бухоронинг етти юлдузи. Тошкент, 1992.

⁶⁹ Маҳмуд Ҳасаний. Муқаддима. 6-бет.— Аҳмад Яссавий. Девони Ҳикмат. Тошкент, 1992.

рига солгудек, бир кўчқор териси, устиларига ёпингудек бир жун шолча, яна бир дона ёстуқ, уни ташқариси мешдан тикилган, ичи хурмо қовуқлари билан тўлғизилган эди⁷⁰. Қизлари Фотима бу қадар фақирликдан нолиганида Пайғамбар айтадилар: «Мусо пайғамбар қизлари билан 10 йилгача ўрталарида бир дона чопондан бошқа остиларига солгудек тўшаклари йўқ эди»⁷¹. Шу тариқа Пайғамбаримиз фақирликларини кўз-кўз қилиб, фақирлик — фаҳримдир, ҳадисини келтирганлар.

Шу сабаб Пир Яссавий «Фақрнома»да Пайғамбарнинг яна икки қавллари келтиради: 1. «Хуббу-л-фуқарои мин-ал имон ва буғзу-л-фуқарои мин-ал куфри» — «фақирни яхши кўрмак имондин турур, фақирни хор тутмоқ куфр турур». 2. «Ўрмату-л-фуқарои-л-мўминина аъзаму индаллоҳи мин сабъи-с-самовоти ва сабъи-ларзина» — «фақирлик мартабаси ва ўрмати етти қат осмондин ва етти қат ердин улўроқ турур»⁷². Айтилишича, Меърож кечаси Пайғамбар фақирлик суратини кўриб, Аллоҳдан шундай сўз эшитибдилар: «Эй Муҳаммад, агар мени тиласанг фақир бўл...»⁷³.

Фақирликда эса қаноат қилмоқ даркор. Бу ҳақда ҳадисда шундай айтилган: «Ал-қаноату канзун ла йафна» — қаноат туганмас хазинадир». Бу ҳадисни Навоий «Арбаъин» ҳадисларига киритиб, қуйидагича назм берган:

Хирсдан кечил ул ғинодурким,

Ҳадду ғоят эмас анга пайдо.

Туг қаноатки, ул эрур молс,

Ки, ниҳоят эмас анга пайдо⁷⁴.

Пир Яссавий ҳам мазкур ҳадисни ҳикматларида сўфиёна тарзда шарҳлайди:

Умнат бўлсанг ғарибларга тобе бўлғил,

Оят, ҳадис ҳар ким айтса соме бўлғил,

Ризқу рўзи ҳар ким берса қонеъ бўлғил,

Қонеъ бўлиб шавқ шаробин ичдим мано.

Пир Яссавий ҳикматининг 2-сатрида асл манбага тўғридан-тўғри ишора қилинади. Қаноат туфайли Яссавий «шавқ шаробин» ичади. Бу иборани оддий май

⁷⁰ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент, 1991. 1-том. 109-бет.

⁷¹ Уша асар, ўша бет.

⁷² Фақрнома, 11-бет. — Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент, 1992.

⁷³ Уша асар, 13-бет.

⁷⁴ Алишер Навоий. Арбаъин. Тошкент, 1992, 46-бет.

эмас, тасаввуф истилоҳоти сифатида тушуниш муҳим. Сайфиддин Рафиддин фано сўфийнинг ҳол-аҳволи билан боғлиқ босқичлардан бўлиб, улар: «қарб, муҳаббат, ҳавф, рижо, шавқ, мушоҳида ва ниҳоят, еттинчиси фанодир», деб таъриф беради»⁷⁵.

Тазод санъатида Яссавий «тобе, сомеъ, қонеъ» сўзларини қофиялаб, маънони янада теранлаштирмақда: ғарибларга тобе бўлиб, оят, ҳадис эшит, борингга рози бўлиб, қаноат қил, Худога яқинлаш.

Юқорида келтирилган Навоийнинг тўртинчи мисраси ҳам «ниҳоят эмас анга пайдо» — 3-сатрдаги молга тааллуқли деб қабул қилиниши мумкин ёки ал-Ҳақнинг ниҳояси йўқлигига ишорадир. «Маҳбубул-қулуб»да Навоий қаноат ҳақида шундай дейди: «Қаноат киши кўнглига равшанлик етказди: кўз ундан ёруғлик касб этади. Қаноатли дарвешнинг қаттиқ нони таъмағир шоҳнинг ноз-неъмат тўла дастурхонидан авлороқдир. Қаноатга одатланган фақирнинг туршагу талқони бойнинг поввоту ҳолвасидан ширинроқдир».

Аллоҳга ишқ қўйиб, Ҳақга эришиш йўли Машраб томонидан шундай белгиланган:

Асли, муҳаббат истасанг, кулли сивони ташлағил,
Фақр либосин кийиб, дарбадари гадо келур.

Пир Яссавий фақирлик мавзуини Муҳаммад алай-ҳис-салом сийраларига боғлаб ривожлантиради:

Мадинага Расул бориб бўлди ғариб,
Ғарибликда меҳнат тортиб бўлди ҳабиб,
Жафо тортиб яратганга бўлди қариб,
Ғариб бўлиб уқболордин ошдим мано.

Дарҳақиқат, пайғамбар ўз амакиларининг душманлигидан қочиб, Мадинага ҳижрат қиладилар. Ғариблик тузини татиб, ислом динини ривожлантиришга эришадилар, етим-есир, камбағалларни бошини силаб, Аллоҳга ва инсонларга ҳабиб бўладилар. Шулар туфайлигина Аллоҳга қариб бўлишга эришадилар. Худога яқинлашув эса — тасаввуфнинг асосий мақсади эканлиги ва Пир Яссавий шунга эришиш учун ўз умрини бағишлаганини унутмайлик. Аммо бу нафсоний мақсад эмас, балки мавжудотга меҳр-мурувват этмоқ тимсолидир. Шу сабаб инсоний фазилатлар буржини Яссавий қуйидагича тушунади:

Оқил эрсанг ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб етим ковла.

⁷⁵ Ўзбекстон адабиёти ва санъати, 1992, 22 май.

Бошқа бир ҳикматда бу фикр шундай ривожлантирилган:

Ғариб фақир-етимларни Расул сўрди,
Ушал туни меърож чиқиб дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

Пайғамбар етимларни сўрди, шу туфайли, уларга ғамхўрлик қилгани учун Аллоҳ дийдорини кўрди. Меърожнинг моҳияти ҳам шунда. Мансур Халлож меърожда (Қуръон, 53:1—8) Илоҳиёт ва инсон орасидаги ўзаро муносабатларнинг асил нусхасини кўради⁷⁶. Меърождан кейин пайғамбар яна етимларни излаб юрди. Бу йўлни Пир Яссавий ўзига вожиб билиб, руҳий маслагини ўзининг шеърий дурдонасида ифодалайди. Шу сабаб Ҳамадоний халифаси сифатида обрў қозонганига қарамай, ўз юрти Сайрамга қайтиб келади, масжид ва хонақо қурдириб, янгидан-янги шоғирдлар етиштиради, мулкини ғариб-етимларга улашади. Ҳикматнинг учта аввалги сатри Пайғамбар ҳақида, тўртинчиси эса Яссавийнинг ўзига тегишли. Пайғамбарнинг йўллари Яссавийга мерос эканлиги шу тариқа таъкидланади.

Қуръони карим 107-сурасининг 1—3-оятларида шундай дейилган: 1. «Динни (охиратдаги жазони) ёлғон, дейдиган кимсани (нг қандай кимса эканлигини) кўрдингизми-билдингизми? 2—3. Бас, бу етим-есирни (қўполлик билан) ҳайдаб соладиган ва (кишиларни) мискин-бечорага таом беришга тарғиб қилмайдиган кимсадир» (А. Мансур таржимаси).

2-ва 3-оятлар билан Яссавий ҳикматларидаги 1-ва 3-сатрлар орасидаги ворисийликка аҳамият беринг:

Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодмон,
Ҳақлар қилиб азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг, жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айдим мано.

Яссавий бу риштани 4-сатрида шундай таъкидлаган: «Ҳақдин (Аллоҳдан) эшитиб бу сўзларни (2—3-оят сўзларини) айдим мано» Қуръон — Аллоҳнинг каломи. Шу сабаб Яссавий «Ҳақдин эшитиб» иборасини қўллайди. Ҳақ эса Аллоҳнинг 99 та гўзал исмларидан биридир.

93-суранинг 6—10-оятларида етим ва фақирлар ҳақида ва уларга қандай муомала қилиш тўғрисида насихатлар берилган: 6. (Эй Муҳаммад, Парвардигорингиз) сизни етим ҳолда топгач, бошпана бермадими? 7. У

⁷⁶ Ислам. С. 270.

зот сизни гумроҳ — ғофил ҳолда топиб, (Ҳақ йўлига) ҳидоят қилиб қўйди-ку! У зот сизни камбағал ҳолда топиб, бой қилиб қўйди-ку! 9. Бас, энди сиз ҳам етимга қаҳр қилманг» 10. Сўровчи-гадони эса (бирон нарса бермасдан) ҳайдаманг!» (А. Мансур таржимаси).

Бу оятларда Муҳаммад алайҳис-салом ҳаётлари шарҳланади. Пайғамбар Фил — 570 йил Маккада Қурайш қабиласининг Ҳошим уруғида таваллуд кўрмасдан аввалроқ оталаридан ажраладилар. Соғлиқларининг мазаси йўқ оналари — Омина, у киши олти ёшликларида оламдан ўтади. Сўнг боболари Абдул-Мутталиб ас-раб олади. Орадан икки йил ўтгач бобоси ҳам оламдан ўтади ва амакилари Абу Толиб уни ўз оиласига қабул этади. Сўнг бой ва бева хотин Ҳадичага уйланиб янги бошпана топадилар. Яъни, ҳар гал етим қолганларида Аллоҳ янги бошпана бериб келади. Шу жиҳатдан 6-оятни фақат туғилиш даврига эмас, балки ҳаёт давомида етим қолганларидаги Аллоҳнинг мурувватига ишора деб қабул қилиш ўринлидир. Шунинг учун ҳам «сени етим топганида бошпана бермадимми», — деб сўроқ қилинади. 6-оят сўроқ маъносида «а йажидка — у сени топмадимми?» деб бошланиб, пайғамбарнинг ўтмишидан бир мисол келтирилади. 7 ва 8-оятларда ҳам ўтмишдан мисол келтирилади, аммо уни 6-оятдан фарқи шундаки, унда савол эмас, таъкид оҳангида айтилган: «ва важадака — ва сени топди». Ахир Муҳаммад алайҳис-салом ҳам Қаъбада туғилиб, ўсганлар, боболари ва амакилари эса Қаъбанинг нозири эди. Айнан шу тариқа иймон келтирмаганлар учун ҳам агар мустаслам бўлсалар келажак нузли эканлигидан далолат берилади. Унутмайлик, мазкур сура Маккада, исломнинг бошланғич даврида нозил бўлган: ҳали қурайшликларнинг қаршилиги авжига чиқаётган, улар пайғамбарни масхара қилиб, Маккадан ҳайдашга жазм этиб ҳақоратлаган давр эди. Бундай вазиятда суранинг ҳаётбахш кучи албатта ўринли эди.

6-оятда фалак гардишида етим қолганида бошпана топгани айтилиб, 7-оятда ғофилларда бўлганига қарамай, тўғри йўлга ҳидоят этилганлиги таъкидланади. 8-оятда эса ҳаёт шароитлари уни камбағалликдан бойликка қўтаргани кўрсатилади. Шу тариқа пайғамбарга иноят этилган уч марҳамат санаб ўтилади: етим бошига паноҳ берди, адашганида тўғри йўлга солди, камбағаллигида бой қилди. Бунинг барчаси — Аллоҳ инояти.

Хўш, бу марҳаматлар эвазига, бир етим болага кўрсатилган мурувватларга жавобан Пайғамбар нималар қилиши керак деган саволга 9—10-оятларда жавоб бе-

рилади. 6-оятда етим Муҳаммадга кўрсатилган иноят эвазига, 9-оятда Пайғамбар ҳам етимларга зулм қилмаслиги уқтирилади. Яъни, айнан ўзига кўрсатилган мурувватни ўзгалардан аямаслик тавсия этилмоқда. Бу — Қуръони карим тараннум этадиган инсоний қадриятлардан бири, холос. Дарҳақиқат, «Етимнинг ҳаққи етти дарёни қуригар», деган ўзбек халқ мақоли бежиз айтилмаган. Ас-Суйути тафсирида етимнинг молига тажовуз қилма деб шарҳ берилган. 8-оятда камбағалликдан бойликка олиб чиққани эвазига 10-оятда пайғамбар ҳам камбағалларни ҳайдамаслиги уқтирилади.

Мазкур оятларни назарда тутиб, Пир Яссавийнинг қуйидаги ҳикматларини уқиш тасаввуф фалсафаси ва дунёқарашини тушунишга ёрдам беради ва тасаввуф фалсафаси ҳам Қуръон каломига эргашганлигидан ёрқин далилат беради:

Ғариб, фақир, етимларни ҳар ким сўрар,
Рози бўлур ул бандадин парвардигор.
Эй беҳабар, сен бар сабаб ўзи асрор,
Ҳақ Мустафо пандин эшитиб айдим мано.

Ҳадисларда ҳам етимлар борасида одил фикрлар айтилган;

«Мен сизларга икки заифнинг ҳаққини ҳаром қиламан:

1. Етим. 2. Хотин» (Ҳадис, 73-бет).

«Мен ва етимни кафолатга олган киши жаннатда бирга бўламиз», деб икки бармоқларини кўрсатдилар» (Ҳадис, 73-оят).

Етим-есирларга раҳм қилмаган, камбағалларни ўйламаган кимсалар, кўнгли қаттиқларга эса Яссавий ҳикматича:

Оллоҳ ҳақи, андоқ қулга сижжин тайёр.

Фақирлик ва ғариблик ишташ, аёнки, нафсни тийишга олиб келади. Буни ўз маслағи деб билган Яссавий кимдан ва қай тариқа сабоқ олганини айтиб:

Ишқ бобини Мавлом очгач, манго тегди,
Туфроқ қилиб, ҳозир бўл деб бўйним эгди,
Борон — сифат маломатнинг ўқи тегди,
Пайкон олиб юрак-бағрим тешдим мано.

1-сатрдаги Мавлом — Устоз, яъни Хўжа Юсуф Ҳамдоний бўлиб, ишқ бобини, яъни Ҳақиқатга эришиш ишқ орқали эканлигини, бунинг учун эса нафсни тийиб, хоксор бўлиш кераклигини ўргатади. Бундан Яссавий,

айнан шу тариқа саодатга эришган, деб хулоса қилиш мумкин. 3-сатрда сўфийлар маломатга қолганлиги айтилади. Бу эса маломатиййа мазҳабининг дастури бўлиб, 4-сатрдаги пайкон — фалак камонидан Қодир отган камон ўқи деб шарҳланиши ҳам мумкин. Яъни, инсон камолоти узлуксиз ривожга муҳтож. Яссавий сулукининг сермашаққат эканлиги шу тариқа ойдинлашиб боради.

Туркий ва жумладан ўзбек тасаввуф адабиётининг асосчиси Пир Аҳмад Яссавий ҳикматлари ўзининг рамзийлиги, мажоз санъати ва сўз хазинаси бойлиги жиҳатидан авваламбор ўзбек, алалхусус ислом ва пировардида жаҳон адабий жарёнига улкан ҳисса қўшиб, турли оқимларнинг шаклланишини тақозо ҳам этади. Пир Яссавий ҳикматлари туркийзабон миллий адабиётларга ўғит бериб, саноқсиз муридлари қалбидан жой олиб келмоқда.

Пир Яссавий ўзи излаган Ҳақиқат йўлида мафтун бўлиб ёнганлиги туфайли биз авлодлар йўлини ҳам саккиз аср оша ҳикматлари нурида ёритиб келмоқда.

Яссавий ҳикматин доно эшитсун,
Эшитганлар ҳамма мақсудга етсун.

Худойим сўзидин чиққан бу ҳикмат,
Эшитганга ёғар борони раҳмат.

ҚУРЪОННИНГ ЭНГ ГЎЗАЛ ҚИССАСИ ВА ДУРБЕКНИНГ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО» ДОСТОНИ

Ислом ва Қуръон мавзуларининг ўзбек адабиётига сиягиши макон ва замон узра ривожланиб, ҳам тарих, ҳам адабиётда ўз аксини топган. Шу тариқа адабиёт ва тарих уйғунлиги намоён бўлиб, инсоният ривожининг икки қўш қанотини ташкил этган. Сўнгги пайтда филология фани турли соҳалар, хусусан тарих, психология, адабиёт, этнография маибаларига таяниши мазкур йўналиш истиқболга эга эканлигидан далолат беради. Адабий-тарихий таҳлил Қуръон мавзуларининг ўзбек адабиётида талқин этилишини ҳар тарафлама кўрсатишга ёрдам беради. Ягона Ислом маданияти ҳудудларида туркий халқлар адабиёти бой анъаналари жиҳатидан муҳим ўрин тутгани ва ўзга адабиётларга ҳам таъсир ўтказгани маълум. Қуръондан беҳабар ўқувчи ўзбек адабиёти дурдоналарини тушуниши амримаҳол бўлиб, чуқур изоҳлар талаб этилади. Қуръон мавзуларининг адабиётга сингишига ёрқин мисол — Юсуф сураси¹.

Дарҳақиқат, Шарқ адабиётини Қуръонни ўрганмай тушуниш қийин. Афсуски, сўнгги 70 йил мобайнида биз буюк боболаримиз ижодини ўша йиллардаги ҳукмрон мафкура нуқтаи назаридан тушунтиришга уриндик. Ваҳоланки, улар ижодига хос инсонпарварлик, адолатга интилиш мавзуси социалистик гоялар афюни онгимизни қоплашидан 1400 йил аввал Қуръони каримда тараннум этилган. Шу тариқа биз замон ва макон тушунчаларини чалкаштириб, аравани оддан олдин қўйишга уриниб келдик.

Қуръон сураларининг ичида энг гўзали — «Юсуф» сурасининг таржимасига Алоуддин Мансур берган изоҳда Қуръон мавзусининг ўта мутаассирлиги, қалам аҳлини жилд-жилд китоблар, шеър дostonлар битишга илҳомлантиргани айтилади. Бу тасодикий эмас, албатта.

¹ Мифы народов мира. Том 1, М., 1991, сс. 555—558.

Чунки «Юсуф» сураси ўзининг мукаммал таълифи билан ажралиб туради ва бир қиссадек ўқилади. У инсон ҳаётининг пасту баландларини акс эттириши билан барча одамлар фикрини ўзига жалб этиб олади. Оиладасодир бўлувчи фисқу фасод, ака-укалар орасидаги низолар, шаҳвоний интилиш пок туйғуларни топтаб, разиллик адолат устидан ғалаба қозониши ва бу ғалабанинг вақтинчалик ва ўткинчи эканлиги, сеvimли фарзанднинг арзимаган пўлга қулликка сотилиб кетиши, унинг бошидан кечирган азоб-уқубатлар натижасида ҳам иймони бут қолган Юсуфни Аллоҳ қадрлаб, зиндон зулмидан ёруғликка олиб чиқиши, қулликка сотилган ука юқори мартабага эришгач, хиёнат қилган акаларини кечирishi ва уларни ўз паноҳига олиши тасвирланади. Яъни, инсонга хос энг гўзал фазилат — кечирish роҳати тараннум этилади, юксалишда ҳам камтаринлигини сақлаш ифодаланадики, бу фазилатлар умуман Шарқ адабиётининг ҳаётбахш сарчашмаси бўлиб келмоқда.

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида бир қатор пайғамбарлар сафида Юсуф қиссасининг насрий баёнини ҳам бизга мерос қолдирган. Мазкур қиссанинг Шарқ адабиётига таъсири ҳақида қисса нбтидосида шундай деб ёзилган: «Юсуф алайҳис-салом қиссаси андин машҳурроқдурким, ихтиёж анинг тафсилини бўлғай, невчунки ғаробати ва ширинлиги учун кўб акобир ҳам назм ва ҳам наср анинг шарҳ асбоби тузубтурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузубтурлар»².

Дарҳақиқат, Юсуф қиссаси Шарқ адабиётида машҳур бўлиб, унинг «ғаробати ва ширинлиги» эрамиздан аввалги узоқ мозийдан бошланади. Афсоналар Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётида бир миллатдан иккинчисига кўчиб, «Таврот»да атиги 13 сатр ҳажмида маълумот берилади. Шунга қарамай, бу йўналиш барча насрий халқлар адабиётига ҳам сингиб ўтади. Асрлар ўтгач Юсуф қиссаси Курьонда ўзининг мукаммал шаклини топиб, бутун Шарқ адабиётига таъсир ўтказади.

Курьони карим ва Тавротда Юсуф қиссаси мавжудлиги таажжубланарли ҳол эмас. Ахир яҳудийлар ва араблар ака-ука халқ бўлган ва айнан Юсуф қиссасида яҳудийларнинг қавмбоши арабларнинг қавмбошини саҳрога ҳайдагани ва узоқ азоб-уқубатлардан сўнг она-бола Маккага келгани тарихдан маълум. Шунинг

² Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. 15-том, 200-бет.

учун мазкур қисса араблар томонидан илк маротаба низом этилган десак хато бўлмайди. Сўнг, араблар кучга тўлиб, барча қабилаларнинг диний марказига айланиши, Муҳаммад Пайғамбар ҳам талай азоблардан сўнг мусулмон умматига паноҳ бериб, яҳудий ва насронийларни ягона Аллоҳга тавҳид келтириши ва ҳидоят йўлига қайтишга ундагани бунга далил эмасми?

Юсуф қиссаси, шу тариқа, Таврот орқали ҳозирги Фарб, Қуръони карим орқали эса Шарқ адабиётларига ёйилади. Афсона, диний мавзулар ва адиблар таҳаййулига бурканган бу мавзу барча афкор омманинг диққатини ўзига жалб этади. Бу борада афсоналарнинг диний адабиётга ва диний адабиётдан дунёвий адабиётга силжиши диққатга сазовордир. Айнан шу адабий жараён барча халқлар учун ягона бўлган инсоний фазилат ва қонуниятларнинг муштараклиги ва барча миллий адабиётини ташкил этишини исботлайди.

Юсуф қиссаси назм ва насрда ўз ифодасини топади ва барча муаллифлар Қуръон сурасига таяниб ижод этгани таҳлилда ойдинлашади. Муаллифлардан айримлари ҳазрат Навоий силсиласидан ўрин олган: «Ул жумладан бири Фирдавсий Тусий ва яна бири ҳазрат Маҳдуми Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мададаллаҳулолийким Юсуф алайҳис-саломнинг ҳусни ва жамоли таърифдан мустағнийдур. Анинг доғи фазл ва камолига васф ҳожат эмас. Яна Хожа Масъуд Ироқий ҳам назм қилибтур ва балоғатнинг додин берибтур. Яна доғи азизлар машғуллуқ қилибтурлар»³.

«Ўзбек адабиёти тарихи»да Н. Малласв «Бу темада яратилган энг қадимги бадий асарлардан бири Фирдавсий номига нисбат берилган «Юсуф ва Зулайҳо» достонидир», деб ёзади⁴. Шу достон юзасидан номзодлик диссертациясини ёқлаган Саттор Ҳайдаров ҳам шу фикрда: «Бу темани бадий адабиётга биринчи мартаба буюк тожик шоири Абулқосим Фирдавсий (934—1020) олиб кирди ва ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини яратди»⁵. Дарҳақиқат, Фирдавсий она юртидан айрилиб, сарсон-саргардонликда юриб, бир парча нонга муҳтожликдаги алам-изтиробларини ва адолатга ишончини «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасида акс эттиришга муваффақ бўлган. Қуръоннинг энг гўзал сураси айнан шу мавзуларни тараннум этади.

³ Алишер Навоий. Тарихи анбиё, 200-бет.

⁴ Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976, 272-бет.

⁵ Ҳайдаров С. Дурбек ва унинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони; Дурбек. Юсуф ва Зулайҳо. Тошкент, 1959, 6-бет.

Шу билан бирга Н. Маллаев бу мавзуда, «маълумотларга кўра, Фирдавсийгача Абулмуайяд Балхий ва Бахтиёрӣ ҳам дoston ёзганлар деб таъкидлайди»⁶.

Фирдавсийдан сўнг XI аср бошларида бухоролик шоир Шаҳобиддин Амъақ Бухорий ҳам «Юсуф ва Зулайҳо» дostonини яратади⁷. Афсуски, бу дoston сақланиб қолмаган ёки ҳалигача топилмаган.

Ўзбек адабиётига илк бор Юсуф қиссаси 1233 йили шоир Али туркий яратган «Қиссаи Юсуф» дostonи туйфайли ташриф буюради. Унда сўнг Рабғузӣй 1309—10 йилларда ёзилган «Қиссасул-анбиё» асарига «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасини киритади. XIV аср ўрталарида шоир Шоҳин Шерозӣй форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайҳо» дostonини яратади.

Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonига қадар бу мавзуда яна бир қанча асарлар яратилди. Жумладан, Хоразмийнинг «Муҳаббатномаси»да:

Эшитинг эрса Юсуфининг жамолин,
Сени ҳусн ичра сад чандон яратти.
Ўгон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимёсин бизга берди,—

дейилади⁸.

Қуръоний мавзу бир қанча муаллифлар диққатини ўзига тортгани ва эндиликда турк тилида ҳам яратилиши лозимлиги ҳақида Навонӣ шундай деган: «Яна доғи азизлар машғуллуқ қилибтурлар. Бовужуди булар бу бебизот ҳамки, иборати роқимдиндур Хомаи фотир хотирга бу орзуги кечурурким, нишоолло, умр омон берса, турк тили била ўқ кофири кавн варақ узра хомайн мушқин шамомани сургай, бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосига еткургай.

Шеър:

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Ё насиб улча тенгридин етгай»⁹.

Дурбек бу асарларнинг қай бири билан таниш бўлгани бизга аён эмас. Аммо Дурбек дostonининг муқаддимасида бир форс-тожик тилидаги насрий битилган қиссани номлайди ва ўзининг дostonини унга истинод келтиради:

⁶ Ўзбек адабиёти тарихи, 272-бет.

⁷ Ўша асар, ўша бет; Ҳайдаров С. Дурбек ва унинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи, 6-бет.

⁸ Ўзбек адабиёти тарихи, 272-бет.

⁹ Алишер Навоӣй. Тарихи анбиё, 200-бет.

Наср эди, бу қисса доғи форси,
Эрди анга жон кўзи наззораси.
Бор эди кўнгулда бурундин бу азм,
Турки тили бирламу қилсам назм.

Дурбек бу ерда қайси форс-тожик достонига таянгани маълум эмас. «Форс-тожик тилида яратилган Юсуф ва Зулайҳо темасидаги қадимги насрий қиссалардан ҳозирча фақат битта қисса маълум бўлиб, профессор Е. Э. Бертельс таъкидлашича, у Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088) номига нотўғри нисбат берилган; бу қиссанинг ягона қўлёзмаси Лондонда сақланмоқда»¹⁰.

Навоий берган маълумотларга кўра, Дурбек асари унга маълум бўлмаган ва туркий тилда ўзи шундай қисса яратиш ниятида эканлиги таъкидланган. Ҳатто «Юсуф ва Зулайҳо» достони Навоий томонидан яратилган, деган фикрлар ҳам айтилди. Аммо бу ҳол, Фозила Сулаймонова таъкидлаганларидек, Эд. Блоше хатоси туфайли содир бўлган¹¹; «У Париж Миллий кутубхонасидаги нусхани каталогга оларкан, ҳалифа Али номини унга нисбат берилган «Шер» (арабча «али» сўзининг ўзи ҳам «шер»дир) сифатини қўшиб олиб ўқиб «Алишер» чиқарган ва достонни Алишер Навоийга нисбат берган»¹².

Дурбек XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида ижод этган ўзбек шоири бўлиб, бизгача унинг фақат «Юсуф ва Зулайҳо» достони етиб келган. Дурбек ҳақида тарихий манбалар ва тазкираларда ҳам жуда кам маълумотлар мавжуд. Достоннинг ёзилиш тарихи ҳам муқаддимада абжад билан кўрсатилган:

«Зод» эди тарихитақи «ҳе»ю «дол»,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол.

«Шунга кўра, «зод» ҳарфи—800, «ҳе»—8, «дол»—4 га тенгдир. Бу ҳар уч сондан 812 ҳижрий йил келиб чиқадиган ва у мелодий 1409 йилга тўғри келади»¹³.

Бу — аъъана бўйича қабул қилинган таърихдир. Аммо Н. Маллаев достон ёзилиш тарихига оид яна бир масалага диққатимизни жалб этади: «Айрим нус-

¹⁰ Ўзбек адабиёти тарихи, 273-бет.

¹¹ Сулаймонова Ф. Навоийга нисбат берилган «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг Париж қўлёзмаси ҳақида. Адабий мерос, манба ва тадқиқотлар. Тошкент, 1973, 148—151-бетлар.

¹² Ўзбек адабиёти тарихи, 274-бет.

¹³ Ҳайдаров Саттор. Дурбек ва унинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони, 5-бет.

халарда «ҳе» — эмас, «айни» — (70) келган, у ҳолда достоннинг яратилган йили ҳижрий 874 (мелодий 1469) 70 йил бўлади»¹⁴.

Аммо дoston Балх қамали пайтида ёзилганлигини ҳисобга олсак, 1409 йили тўғри бўлиб чиқади. Чунки Абдураззоқ Самарқандий «Матлаъус — саъдайн» асарида келтирилган маълумотларига кўра, Балх 1409 йилнинг ёз-куз фаслида қамал ичра қолади. Бу қамал Амир Темур ўғиллари ва набиралари орасида салтанат тахти учун олиб борилган курашлар натижасида содир бўлган эди. Соҳибқирон ўз тузукларида фарзандларига қилган васиятларида: «Мамлакатларни фатҳ этгувчи фарзандларим ва жаҳонни идора этгувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастурул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин, меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-талошлар билан, тангрининг инояти ва ҳазрати Мухаммаднинг, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд миллатининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди ва қимматли саҳобаларига қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар. Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай»¹⁵, — деб ёзган эдилар. Афсуски, бу васиятга амал қилинмай 1405—1409 йиллар мобайнида Темур тахти учун фарзандлари олиб борган курашлар натижасида кўплаб шаҳарлар ойлаб қамал ичида қолиб кетади.

Айнан шундай қамал ичида қолган Балх шаҳрида Дурбек ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини яратади ва у уч ой давомида содир бўлган воқеаларни шундай таърифлайди:

Шаҳар чу дўзах каби зиндон эди,
Ташқари бир равзам ризвон эди.

Ушбу қамал халқ учун ойн тамом,
Ер эдилар гуссаю ғам субҳу шом.

¹⁴ Ўзбек адабиёти тарихи, 270-бет.

¹⁵ Темур тузуклари. Тошкент, 1991, 53-бет.

Халқ билан биргаликда «субҳу шом» азоб тортган Дурбек тушкунликка берилмайди ва Қуръони карим оятларини мутолаа этиб, ғам-ғуссаларни енгишга уринади:

Гоҳ ўқур эрдим зи каломи илоҳ,
Гоҳ кутуб ичра қилур эрдим нигоҳ.

Гоҳ боқар эрдим зи китоби Қасас,
Гоҳ ичар эрдим зи шароби ғусас.

Лек Қасас ичра вале майли жон,
Қиссаи Юсуфта эдим, ул замон.

Ул эди, ул ҳолда маҳбуби дил,
Ул эдию қиссаи матлуби дил.

Бандан бечорага шому саҳар,
Қиссаи Юсуф эди андар назар.

Яъни, Дурбек, Қуръон суралари орасида энг гўзал қисса — «Юсуф» сурасини қироат қилади. Қамал пайти диллар учун ёққан қисса Қуръоннинг «Юсуф» сураси эди, чунки унда Аллоҳ сабр-тоқат қилиб, иймонини мустаҳкам улашганларга равнақ бериши, тақдирнинг зарбига дош берганларни юксалтириши, қамоқдан подшоҳликкача насиб этиши ҳеч гапмаслиги ҳикоя қилинарди. Қамал ичра қолган Дурбек қиссани шому саҳар қироат қилади. Қамалда қолган халқ эса «ер эдилар ғуссаю ғам субҳу шом». Дурбек «Юсуф» сурасининг қироатидан таскин топишга интилади. Шу билан бирга «шому саҳар» иборасининг асл маъноси ҳар бир мусулмон шому саҳар Қуръонни қироат қилиши, сажда қилиши лозим, дегани. Шоир дин рукнини ўша даврга мос келган дил талаби ва интилиши билан уйғунлаштиради. Шундай мутаассир, изтиробли дамларда ўзбек ислом адабиёти тарихида «Юсуф ва Зулайҳо» достони яратилади. Унинг шакл ва мазмунини «Юсуф» сурасига мослайди. Дурбек Қуръон суралари ичра «Юсуф» сурасини хуш кўргани 3-оят мазмунида ойдинлашади:

«(Эй Муҳаммад), Биз сизга бу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилиш билан (барча) қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берурмиз...» (А. Мансур таржимаси).

Қуръоннинг «ахсанул-қисас» ибораси Дурбек достонида «қасас ичра вале майли жон» шаклида келиб, шу тариқа ўзбек адабиёти ислом маданиятига узвий ришталар билан боғланади.

Қуръон сураси ҳамду сано билан бошлангани каби Дурбек достони ҳам Аллоҳни улуғлашдан бошланади:

Ҳамду сипоси малики лам язал,
Билгон эрур банди хайрул амал.

Роҳиму раҳмону самиу басир,
Йўқтур онинг зотига шубҳа назир.

Кавну макон халқина халлоқ ул,
Жумла жаҳон халқина раззоқ ул.

Ва яна 18 мисра давомиди Дурбек Аллоҳга ҳамду сано айтадики, шунинг ўзи XV аср бошида ўзбекларга исломнинг тўла сингиб бўлганидан далолат беради. Аллоҳнинг гўзал исмларида «Роҳиму, раҳмону, самиу басир» қўлланиши ҳам рамзийдир. Яъни, Балх қамал ичра қолганида, уларнинг ноласини эшитгувчи (самиу), аҳволини кўргувчи (басир) ва раҳм-шафқат айлагувчи (роҳиму раҳмон) Аллоҳдир.

Учинчи оятда Аллоҳ Муҳаммадга «ахсанул-касас»ини айтиб бериши таъкидланади. Дурбек ҳам Пайғамбарга ҳамд айтади:

Аҳмаду маҳмуд ҳабиби илоҳ,
Соян ҳақ барчага пушту паноҳ.

Шундан сўнг Дурбек қиссани назм этади:

Жумла қасас воқеъасин сар-басар,
Тенгри каломнида бериб бу хабар.

Бир отаю онадан ўн ўғил, аммо бир отаю бошқа онадан Юсуф ва укаси Ибли Ямин туғилган экан. Юсуф улар ичра энг аҳсани:

Юсуф эди ўртада чун шамъи жам,
Ўзгаси парвонау ул эрди шам.

ва энг гўзали бўлгани

Ўғалари жисму ушал жон эди,
Инесу малак юзига ҳайрон эди.

назм этилади.

Юсуфнинг гўзаллиги Алишер Навоий қиссасида ҳам таъкидланади: «Юсуф алайҳис-салом бани Одам жинсининг жамилроғидур. Бир кун ўз юзун кўзгуда кўриб, андоқки ҳусн истиғно ва ғурурга муқтазодур, кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олғай эрди?»¹⁶. Шу тариқа Навоий ҳали содир бўлмаган воқеалар — Юсуфнинг қулликка соти-

¹⁶ Алишер Навоий. Тарихи анбиё..., 201-бет.

лишини башорат қилади. Юсуфнинг қул бўлганида ба-
ҳосини беадад деб ўйлаши ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатига
тўғри келмай қолади. Тасаввуфга хос камтарлик, хоки-
сорлик мавзуси шу тариқа Навоий ижодида Қуръон
мавзуси билан чамбарчас боғланади. Қуръон низомига
содиқ қолган ҳолда қиссани давом эттирган Навоий
шундай ҳикоят қилади: «Юсуф алайҳис-салом туш кў-
руб эрдиким, гунаш ва ой ва ўн бир кавкаб анга сажда
қилдилар. Бу тушни Яъқуб алайҳис-саломга айтти. «Из
қола Юсуфу ли абиҳи ё абати инну райту аҳада ашара
кавкабаи ва аш-шамса вал-қамара раайтуҳум ли сожи-
дина» андин хабар берур»¹⁷. Матндаги арабча сўзлар
«Юсуф» сурасининг 4 ояти бўлиб, асли қуйидагича:
«Эсланг, Юсуф отасига деган эди: «Эй ота, мен тушим-
да ўн бир юлдуз, яна қуёш ва ойни кўрибман. Ҳамма-
лари менга сажда қилишаётган эмиш» (А. Мансур тар-
жимаси).

«Юсуф ўз отасига деди: «Отажон! Мен тушумда ўн
бир юлдуз ва кун ва ойни кўрдим. Алорни ўзумга сажда
қилуб турган ҳолда кўрдим» (Олтинхон тўра таржи-
маси).

Иккала ўзбек таржимони ҳам аслиятда йўқ, аммо
назарда тутилган «тушимда» сўзини киритишади. Бунга
Жалолаин тафсирида ҳам (тушида кўради) деб шарҳ
берилган¹⁸. И. Ю. Крачковскийнинг русча таржимаси
ва Юсуф Алининг инглизча таржимасида бу сўз йўқ.
«Шамс» сўзини Алоуддин Мансур «қуёш», Олтинхон
тўра «кун», уйғур таржимони ҳам «кун» деб ўгириш-
ларида туркий тилларга хос ривожланиш жараёни на-
моён бўлган. Алоуддин Мансур ўн бир юлдузни—Юсуф-
нинг ўн бир оға-инилари, қуёш ва ой—отаси билан
онаси эканлигига ўринли изоҳ келтиради. Шу билан
бирга бу тушнинг ҳақиқатга айланишига ҳали қирқ йил
борлигини айтиб ўтади.

Мазкур қуръоний мавзу Дурбек достонида ниҳоятда
ғўзал шеърӣ дид ила қуйидагича таърифланган:

Кўрди тушиндаки, фалак бошидин,
Тенгри таолонинг ул иноидин.

Шамсу қамар бори бу ўн бир нужум,
Ер юзига туштию, қилди ҳужум.

«Борча келиб олина қилди сужуд,
Қатъ қилиб маснади чарх кабуд.

¹⁷ Уша жойда.

¹⁸ القران الكريم تفسير الامامين الحليين ۱۹۸۵

«Шамсу қамар» Дурбек достонида ва «кавқаб» сўзи Навоийда айнан олинган, чунки ўша замон ўзбеклари учун бу сўзлар тушунарли бўлган.

Юсуф ўз тушининг таъбирини билолмай, отасига ҳикоя қилгач, отаси 5-оятда шундай жавоб беради:

У (отаси) деди: «Эй ўғилчам, бу тушунгни оға-иниларингга ҳаргиз айта кўрма, токи сенга улар қарши бирон ҳийла қилмасинлар. Чунки шайтон инсон учун очиқ душмандир» (А. Мансур таржимаси). Жалолайи тафсирида ака-укалар ҳасад қилиб, Юсуфни ҳалок қилишга уринишлари, шайтон эса улар орасига адоват уруғин сепиши айтилади¹⁹.

Алишер Навоий ривоят қилади: «Яъқуб алайҳис-салом айттиким, бу тушунгни қардошларингдин ёшурким, алардин санга осийб тегмагайким, бу тушнинг таъбири будурким, ота, она ва қардошларинг санга муҳтож бўлгайлар»²⁰.

Дурбек ҳам Қуръони карим калимасидан четлашмаган ҳолда ҳикоятини давом эттиради:

Қилди отасига бу тушдин хабар,
Деди отаси: «Ҳала жони падар,
Тенгри берур сенга тумон иззу ноз,
Дема бу тушунг кишига сақла роз.
Дема оғоларингга ерлар ҳасад,
Бордур аларнинг ҳасади беадад.
Давлату иззат тушидир ушбу туш,
Тенгри таоло сенга берган улуш.
Келгу бу тушдан сенга жону жаҳон,
Меҳнату ғам деди келур ҳар замон.

Аммо Юсуф тушини ака-укаларига айтади. Бу ҳақда Навоий шундай дейди: «Чун тақдири ила Юсуф алайҳис-саломнинг меҳнатларига мутааллиқ бўлуб эрди, қардошлари ул тушни ва оталари таъбирини эшитиб, мутағаййир бўлуб, Юсуф алайҳис-салом қасдиға бел боғладилар»²¹.

Дурбек достонида ҳам Юсуф тушини оғаларига айтиб беради. Бобнинг номи ҳам «Юсуф кўрган тушини оғоларига айғони», деб аталади:

Юсуфи сиддиқ уёниб магар,
Қилди оғоларига тушдин хабар.
Борча ҳасад ўти била ҳуйдилар,
Жону жаҳон лаззатидин тўйдилар.
Қилди алор феълни шайтон мадад,
Бир йўли кучланди аларга ҳасад.

¹⁹ Ўша асар.

²⁰ Алишер Навоий. Тарихи анбиё... 201-бет.

²¹ Ўша жойда.

5-оятдаги «чунки шайтон инсонга очиқ душмандир» ибораси шу тариқа Дурбек достонида ўз аксини топади.

Қуръони каримда ака-укалар маслаҳатлашиб бир фикрга келадилар. Бу ҳақда 10-оятда шундай дейилган: (Шунда) улардан бири (сўзга келиб) деди: «Юсуфни ўлдирманглар, балки агар (ундан қутулиш учун) бирон иш қилмоқчи бўлсангизлар, уни қудуқ қаърига ташлаб юборинглар, йўловчи карвонлар олиб кетсин» (А. Мансур таржимаси).

Аслиятнинг «саййорати» сўзини А. Мансур «йўловчи карвон», Олтинхон тўра эса «бир йўловчи» деб ўғир-ишган. Уйғурча таржимада ҳам «карвон» сўзи ишлатилган. Жалолайни тафсирида бу сўз «мусофирлардан бири» деб талқин этилади. Туркий таржималар орасида Алоуддин Мансур аслиятга яқин ва аниқ ўғирган. «Қудуқ қаърига» ибораси бадий тафсир сирасига киритилиши лозим. Ака-укаларнинг Қуръонда баён этилган мазкур ниятлари Навоий ва Дурбек томонидан шарҳланмаган бўлса-да, кейинги воқеалар мароми оятнинг маъносини тасдиқлайди.

12-оятда ака-укаларнинг оталари олдига келиб, хитоб қилишлари шундай тавсифланган: «Уни эртага биз билан айланишга юборгин, ўйнаб-ёзилиб келсин, Албатта биз уни қўриқлаб-муҳофаза қилгувчилардирмиз (Биз бунга ваъда берамиз)» (А. Мансур таржимаси).

Алишер Навоий бу мавзунинг насрда шундай баён қилади: «Ва ўзларин Юсуф алайҳис-саломга муштақ кўргузуб, Яъқуб алайҳис-саломдин анга гаштқа элтурбиз деб бозига бориб...»

«Ўйнашга» эмас «бозига» дейилгани Навоийнинг зулмисонаинлик фазилатларига ишора.

Дурбек ҳам Қуръон оятининг мазмунини гўзал ва муфассал назмда баён қилади:

Сафҳан саҳро бори гулзор эрур,
Бегин Ирам нақша намудор эрур.
Юсуф эрур бизга бу кўз мардуми,
Меҳри эрур жону кўнгул ҳамдами.
Бегин ижозат ҳало э, пок дин,
Кўрсун ушул ер юзиде гул юзин.

13-оятда ота ўғилларига шундай жавоб беради: «(Яъқуб) деди: «Уни олиб кетишингиз мени маҳзун қилур, Мен, сизлар гафлатда қолиб, уни бўри еб кетишидан қўрқаман» (А. Мансур таржимаси). Жалолайни тафсирида Яъқуб оиласи яшаган жойда бўрилар кўп бўлгани қайд этилади. Алоуддин Мансур таржимада бу

оятга гўзал тафсир берган: «Нақл қилишларича, Яъқуб пайғамбар Юсуфга шу қадар меҳр қўйган эканки, ундан бирон лаҳза бўлсин ажралишга тоқат қила олмас экан. Юқоридаги оятда келтирилган сўзлари билан у, бир томондан, ўғилларига узр айтган бўлса, иккинчи томондан, ўзи сезмаган ҳолда, уларнинг шум ниятларига баҳона топиб берадики, бу ҳақда кейинги оятларда зикр қилинади».

Дурбек икки мисрадан иборат бу оятни ҳам чуқур шеърӣй нашқ ила ифодалашга эришган:

Деди: «Эрур жонима юз хавфу бим,
Пора бўлур жону кўнгул дарду ним.
Сиз борингиз ҳар тарафи бош уруб,
Юсуфни бечорани ёлғуз қўюб.
Борғасизу, қолгай ўшал хору зор,
Егай они гурк, саки нобақор.

Дурбек ҳам айнан Қуръондагидек ҳали олдинда содир бўладиган воқеаларни башорат қилмоқда.

14-оятда нобақор ўғиллари отага шундай жавоб берадилар: улар дедилар: «Қасамки, агар биз бутун бир жамоат бўлган ҳолимизда (қўпчилик, ғафлатда қолиб) уни бўри еб кетса, биз, шак-шубҳасиз, зиён кўргувчи — ҳалок бўлгувчилардирмиз» (А. Мансур таржимаси).

Акалари ҳам, ўзлари билмаган ҳолда, ўзларига зиён келтирувчи келажакларини башорат қилишади. Дурбек талқинида акалари шундай кафолат беришади:

Борча дедиларки: Не сўздир бу сўз?
Юсуф эрур борчага кўз узра кўз.
Шери жараён бизга чу рубоҳ эрур,
Гурк недур, бир саки гумроҳ эрур.
Борча онинг ҳофизи, сиз роҳбар,
Қилма замирингни паришон, надар.

Ваъдаларига қарамай акалари Юсуфни қудуққа ташлаб кетишади. Айнан шу ҳолат тасвирланган оятда Аллоҳ Юсуфга мурожаат қилиб, шундай дейди: Биз унга (Юсуфга): «Сен албатта (вақти келиб) оғаниларингга бу қилмишлари ҳақида хабар берурсен. Улар (ўшанда, сен Юсуф эканингни) сезмайдилар ҳам», деб ваҳй қилдик» (А. Мансур таржимаси).

Дурбек достонида акалари Юсуфни уриб, қора қонга белашади, ҳатто ўлдиришмоқчи ҳам бўладилар. Аммо, айримлари бу ишдан чўчиб, уни банди этиб, қудуққа ташлашга қарор қилишади:

Бор эди бир чоҳки Шаддоду од,
Козиб эдию бериб эрди бабод.

Газ била тұрт юз қари эрди амиқ,
Шоҳ раҳи ом уза олдан фариқ.
Баски, йилонлар қилиб эрди ватан,
Суйи эди пок бамисоли лабан.

Қудуқнинг бундай тасвири Қуръонда йўқ, аммо Дурбек ўз достонида шу тариқа шеърый таъсирчанликка эришади. Кўз олдимизда ўта чуқур, ташландиқ, қаъри илонларга маскан бир қудуқ намоён бўлади. Биз уни шу қадар аниқ тасаввур этамизки, Юсуфни кутаётган мудҳиш ажалдан сесканиб кетамиз. Таҳайюлимизни айнан акс эттирган Юсуф бу даҳшатдан ўлимни афзал кўриб йиғлаб оғалари оёғига бош қўйиб илтижо қилади:

Қилгуча бу чоҳ ичида нопадид,
Тиф билан мени қилинглар шаҳид.

Бу ерда Юсуф акалари оёғига бош уради, дoston сўнггида эса акалари унга сажда қилишди. Достонда нопок ўлимдан Юсуф тиф зарбидан шаҳид бўлишни афзал кўриши ҳам ислом ақидаларига монанд талқин этилади. Аммо акалари раҳм қилмай, уни қудуққа ташлашади. Юсуф Аллоҳга муножот қилади:

Юсуф ўшал лаҳза деди: «Ё илоҳ!
Сендин ўза йўқ менга пушту панҳ».

Дурбек бу бобни «Юсуф чоҳ ичинда тенгрига муножот қилғони», деб номлаган. Яъни, Юсуф қийинчилик дамлари барча мусулмонларга фарз туйғу — ягона Аллоҳга таваккал қилиб, уни зикр этиб, илтижо қилиш лозимлигини унутмайди. Азоб узра ҳам иймони бутун қолади. Ва Аллоҳ уни унутмайди.

15-оятда Аллоҳнинг тўғридан-тўғри Юсуфга далда бериши айтилади ва Дурбек бу мавзунини кенгайтириб; воситачи сифатида Жаброилни достонига киритади ва гўзал мисралар яратадики, шу тариқа Қуръони каримнинг бир сатрини ўзбек адабиётига мукаммал сиймо тарзида киритишга муваффақ бўлади. Аллоҳ буюради:

Боргину Юсуфни кўр, э Жабраил!
Ҳазрати Жабраил алайҳис-салом
Келдию Юсуфга етурди паём.
Чоҳ ичида бор эди санги азим,
Ётқон ўшал чоҳда умри қадим,
Қилди ўшал тошни Юсуфга тахт.
Дедик:— Ултур ҳала э нек бахт.
Олина келтурди таому шароб,
Дедик:— Ич, Юсуфи олийжаноб.
Тож била келтуриб ул хуллалар,
Юсуфи сиддиққа қилди ба бар.

Дедики:— Тенгри сенга айди салом,
Сени қилур халқи жаҳонга имом.
Бир неча кун чексанг агар ранжи чоҳ,
Сени қилур Миср элина подшоҳ.

Шу тариқа дostonга илоҳий куч ва фаришталар кинритилади ва улар золим инсонлар яратаётган зулмга қарши туради. Бу борада ҳам Дурбек Қуръони карим матнидан келиб чиқади, яъни Аллоҳнинг ўзи Юсуфга далда беради.

Алишер Навоий ҳам қуръоний мавзуни насрда шундай ёритади: «ани чоҳга солиб, кўнглокин қўй қонига булғаб, Юсуфни бўри еди деб, қонлиғ кўнглокин Яъқуб алайҳис-салом қошига келтурдилар. Ва Яъқуб алайҳис-салом муҳлик мотамга ва ўчмас ўтқа солдилар»²².

Дурбек ҳам назмда қуръоний мавзуга содиқ равишда мазкур бобни «Юсуф оғолари кўнглокин ўғлоқ қонига булғогонлари», деб номлайди. Акалари йиғлаб келиб, шундай дейдилар:

Гофил эдук борча базавку тараб,
Ебтур они гурк саки бе адаб.

18-оятда Яъқуб Аллоҳдан нажот сўрайди ва сабр қилиш кераклигини айтади. Шу тариқа сурада илк бор сабр мавзуси янграб, кейинчалик у етакчи оҳанг касб этади. Аслиятда «сабрун жамилун» дейилган. Сўзма-сўз таржимаси — «гўзал сабр», яъни сабрнинг ўзига нисбат берилади. А. Мансур «чиройли сабр», деб тўғри ўғирган ва батафсил изоҳда бу иборанинг аҳамияти ҳақида фикр юритган. Олтинхон тўра «сабр яхшироғ-дур» деб ўғирган. Шу қуръоний иборанинг ўзигина қанчадан-қанча мақол ва маталларга, фразеологизм ва тавсифларга асос солган!

Шундан сўнг Дурбек Қуръонда йўқ тафсилотларни келтириб, дostonни халқ оғзаки ижоди анъаналарига яқинлаштиради. Ўзбек адабиётида исломдан аввалги кўҳна ижод намуналари, урф-одатлар ва диний қарашлар ислом маданияти руҳи билан чамбарчас боғланиб, турли миллий адабиётларга хос шамойилларни ўзига сингдирган. Мазкур қоришмада ўзбек оҳанглари ўз янграштини йўқотмасдан, аксинча янада бойиб, кўп-оҳангли услуб касб этган. Ўзбек адабиёти жаҳон адабиёти (Қуръон эса ислом адабиётининг манбаси) дурдоналарига интилиб, адабий жараёнга ўзининг салмоқли

²² Навоий. Тарихи анбиё..., 201-бет.

ҳиссасини қўшган. Буюк алломаларимиз, сўфиларимиз, муфассирларимиз, муҳаддисларимиз ижодининг жаҳонга танилгани, уларнинг муридлари бутун оламда мавжудлиги бунга далил.

Яъни, Дурбек қуръоний мавзуни ривожлантириб, ўзбек халқ ижодига хос оҳангларни киритгани диний ва дунёвий адабиётлар синтезига мисол бўла олади. Яъқуб ўғлининг қонга бўялган кўйлагининг ёқаси йиртилмаганига эътибор беради:

Емиш эса ёзида Юсуфни пок,
Пираҳани бўлур эди чок-чок.

Шунда ўғиллари далил сифатида катта бир бўрини тутиб келиб, унинг орзини қонга бўяшади:

Еди бу Юсуфнио қотти равон,
Ҳозир эрур билгуси оғзида қон.

Кейинги бобни Дурбек «Бўри»: «Мен Юсуфни емай-мен», — деб тилга келгани» деб номлашида ҳам достоннинг халқ ижоди ва афсоналари билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Шу тариқа қуръоний мавзулар ўзбек адиблари томонидан ўзбек халқи учун яқин ва таниш тарзда қайта ишланиб, диний матн ва афсоналар қоришмасидан ўзбек адабиётининг дурдоналари яратилган.

Бўри Юсуфни емагани, ўз инисини Мисрдан излаб келгани ва Яъқуб пайғамбар унга дуо беришини илтижо қилади. Яъқуб йиғлаб бўрини дуо қилади ва қуръоний сабр гўзаллиги ҳақидаги мавзуни давом эттиради:

Чарҳ фалак неча менга қилса жабр,
Мен қилайин ушбу бало ичра сабр.

Сабр била топқамен охир мурод,
Шому саҳар тенгридин истай бу дод.

Вақти-вақти билан қайтарилаётган «шому саҳар» ибораси қироат вақтини билдиради. Дурбек ўз достонига антитезани ҳам ишлатиб, «субҳу шом» иборасини бир мисрлик бутпарастга қўллайди:

Бор эди Миср элида бутпараст,
Юрур эди Мисрда пайваста маст.

Бутқа топинур эди моҳи тамом,
Ушбу эди иши онинг субҳу шом.

Бу борада Дурбек Муҳаммад алайҳис-салом душманлари — айш-ишратга берилган қурайшлик бутпа-

растларга ишора қилмоқда. Ва аини пайтда Темурунинг фарзандлари ҳам салтанат талашиб, элни хароб қилаётганларига шама қилмоқда. Бу каби кўпқатламли шеърӣ қатор умуман ўзбек адабиётига хос бўлиб, буюк алломаларимиз ижодидан кенг ўрин олган. Мазкур бутпараст тожир тушида бир ғаройибот кўради ва уни таъбирини сўраганда, Қанъонда бир йигит бор, у сенга омад келтиради деб башорат қилинади. Шундан сўнг у Қанъонга боради ва қудуқда ўтирган Юсуфни қутқаради. Бу ишда унга ёрдам берган:

Бор эди икки қули бас беназир,
Бириси Бишр эрди, бириси Башир.

Қуръоннинг 19-оятда мусофирлар қудуққа челақ ташлаб, Юсуфни қутқаргани ҳикоя қилинади. Шунда улар «ё бушра», деб қичқиришади. Баъзи талқинларга қараганда бу — одамнинг исми бўлган. Балки шу сабабдан ҳам Дурбек тожирнинг икки қулини «Бишр ва Башир» деб атагандир. Алоуддин Мансур бу сўзни «Суюнчи беринглар, бу бола-ку!», деб ўгиради. Алишер Навоӣ бу мавзунӣ қуйидагича талқин этади: «Ва ҳамул учурда бир карвон ул чоҳ бошиға тушуб, чоҳға дор солиб, анда биров бор эканни билиб, Юсуф алайҳис-саломни чоҳдин чиқардилар».

Қуръони карим оятда қудуққа «далв—челақ» туширишади. Дурбек достонида ҳам қудуққа челақ солишади. Шу тариқа сюжет узлуксизлиги таъминланади.

Қудуқ ҳодисасидан хабар топган акалари етиб келиб, Юсуфни қочоқ қул деб қоралашади. Тожир уни йигирма дирамга сотиб олади ва яна қочиб кетмаслиги учун банди қилади. Бу хорликни Дурбек ўзбек халқ мақоли билан шундай нақшлайди:

Гул тилаган, хор жафосин чекар,
Қимки асал олса арисн тегар.

Қуръонӣ мавзу халқ оғзаки ижоди, афсоналар ва халқ мақоллари ёрдамида равшанлашиб боради. Алишер Навоӣ ҳам бу воқеани насрда ўхшаш тарзда ифодалайди: «Ва қардошлари хабар топиб, ул карвонға бориб Юсуф алайҳис-саломни бизнинг қулумиздурким, қочиб эрди деб, қофиланинг улуғиғаким, оти Молик бинни Зиар Хазонӣ эрди, ўн етти ё йигирма дирамга соттилар» (201-бет).

Дурбек талқинида Юсуфни банди қилиб Мисрга олиб кетишади. Йўлда Юсуф онаси қабрига ўзини таш-

лаб, йиғлайди. Шунда онаси қабрдан чиқиб, унга тасалли беради:

Сенга чу мерос эрур бу алам,
Тенгрига сизин, семагин ўзга гам.

Тенгри берур жумла муродинг тамом,
Шоҳсен ўғлим, сени ким дер гулом.

Бу ерда ҳам фақат Аллоҳга таваккал қилиш мавзу-си қайтарилиб, киши онгига сингиб боради. Бу усул Қуръонда кенг қўлланган бўлиб, Дурбек ундан моҳирона фойдаланади. Шекспирнинг «Ҳамлет» фожиасида қаҳрамонга ота арвоҳи кўриниш берганини ғарб олимлари беҳад аңгилик деб кўрсатишади. Ваҳоланки, ундан икки аср илгари бу мавзу ўзбек адабиётидан ўрин олганини кўриб турибмиз. Бу мавзу сайёҳ сюжет тариқасида Ғарбга силжиган бўлса ҳам ажабмас. Академик Н. Конрад Уйғониш даври Шарқдан, ва жумладан Мовароуннаҳрдан Ғарбга — Англияга силжиганини ўз асарларида далиллар асосида кўрсатиб ўтган.

Юсуфни «қочди» деб гумон қилган тожир унинг кетидан баҳайбат қулини юборади. Қул Юсуфни қабр устидан судрайди. Шунда Юсуф Худога муножот қилади. Парвардигор унинг ноласини эшитиб:

Тутди ҳаво юзини гарду ғубор,
Айлади ул рўзни чун шоми тор.

Ўт чоқилиб бошлади, ёрди тагарк,
Титрар эди жумла халойиқ чу барг.

Пайғамбарларини хорлаган халқларга дўл, сел, шамол ва ёғин юборилгани Қуръонда алоҳида талқин этилади. Ношукур бандаларга жазо мавзусидан Дурбек ўз достонида ўринли фойдаланади: тожир Юсуфдан шафқат қилишини сўрайди. Юсуф дуо қилса — ҳаво очилиб кетади. Шунда Тожир:

Олди Бу Юсуфдин ўшал банду ғул,
Дедиким: «Сен шоҳ сену, банда қул».

Шундан сўнг карвон ўтган шаҳарлар аҳолисини Юсуф бутпарастликдан қайтариб, ислом йўлига киритади. Қуръонда бу мавзу йўқ. Дурбек шу билан Юсуф тақдирини Муҳаммад алайҳис-салом ҳаётларига ўхшатиб тасвирлайди. Пайғамбар ҳам ўз она шаҳарлари Маккадан амакиларининг қувғинидан қутулиш ниятида Мадинага ҳижрат қилишга мажбур бўлади.

Шаҳарлардан бирида Юсуф ҳидоят ҳақида гапирганидан кейин:

Борчаси ислом йўлини тутдилар,
Бут била зуннорни унутдилар²³.

Юсуфни қудуқдан қутқарган тожир уни Мисрға олиб келиб қул бозорида Миср Азизига сотади. Унинг чиройи ва хулқига маҳлиё бўлган Миср Азизи Юсуфни уйига келтириб хотинига топширади: бу ҳол 21-оятда шундай тасвирланган: уни Мисрдан сотиб олган (Миср шаҳрининг ҳокими — Қитфийр деган) киши хотини (Зулайҳо)га: «Уни яхшилаб (қабул қилиб) жойлаштир. Шояд бизга бирон фойдаси тегиб қолса, ёки ўзимизга бола қилиб олармиз», деди» (А. Мансур таржимаси).

Алишер Навоий мазкур оят маъносини наср ила баён этади, аммо мисрликнинг хотинига қилган насиҳатларини келтирмайди: «То иш анга еттиким, Мисрда анинг вазни била етти қотла мушк вазн қилиб, Малик Раённинг хозиниким, Мисрнинг азизи эрди. Юсуф алайҳис-саломни сотқун олди. Ва азизнинг Зулайҳо отлиғ хотуни бор эди...» (201-бет).

Қуръонда Юсуфни арзимаган пулга қулликка сотиб юборишади, Навоий қиссасида эса ўз вазнига тенг пулга. Аҳамият беринг: Қуръонда Миср ҳокими ўз хотинининг исмини айтмайди. Қадимги ривоятларга кўра унинг исми Зулайҳо бўлган. Ибн Исҳоқ уни Роила деб атаган. Фирдавсийдан бошлаб Зулайҳо дейилади. И. Ю. Крачковский маълумотида кўра бу исм 1004 йили вафот этган араб шоири Ибн ал-Ҳажжож шеърларида ҳам учрайди. Юсуф Али айтишича, Зулайҳо бокира бўлган. Миср ҳокимининг фарзанди бўлмаган. Зулайҳо эрга тегишидан аввал Юсуфни тушида кўриб севиб қолган. Мазкур қадимги ривоятларнинг барчаси Дурбек достонида ўз аксини топган ва ҳаяжонлантирувчи мисраларга муҳрланган. Айнан 21-оятни эса Дурбек шундай талқин этган:

Мен сени фарзанд дедим ушбу дам,
Сен доғи қўй ростлик узра қадам.

Қилди Зулайҳога синориш они,
Дедики:— Сен бил, доғи асра буни.

²³ Зуннор — «мусулмон давлатларида яшовчи христианлар мажбуран белга боғлаб юрадиган ва маълум бир рангдаги чилвир». — Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тошкент, 1953, 129-бет.

Шундан сўнг воқе жараёни тезлашиб, мудҳиш тус олади. Зулайҳо Юсуфни севиб қолиб, уни ўз ҳолига қўймайди. Қуръон сюжетини Алишер Навоий ўз қиссаларида шундай таърифлайди: «Ва азизнинг Зулайҳо отлиғ хотуни бор эрди, Юсуф алайҳис-саломга ошиқ бўлди. Ҳар неча ўзини забт қилур эдиким, ани халқ маълум қилмағай. Аммо бетоқатлиғ инон-ихтиёрин иликдин чиқарур эрди, то улки Юсуф алайҳис-саломга ишқин изҳор қилиб, висол орзу қилди. Юсуф алайҳис-салом ул матлубин имтиноъ қилиб, Зулайҳога тенгри таолодин тахвир қилди ва мавоиз ва насойиҳ изҳор қилди. Ва бу ҳолатда Юсуф алайҳис-салом ўн етти ёшида эрди. Чун Зулайҳо Юсуф алайҳис-саломни ул иштин бағоят мужтаниб кўрди, ваҳмдинким азизга изҳор қилғай, ўзи азиз қошида Юсуфдин шикоят қилдиким, Юсуф манга изҳори тааллуқ қилиб, висол орзуси изҳорин қилди. Азиз тафаҳхус қилгондин сўнгра маълум қилдиким, Зулайҳо ўз қилгонин Юсуфга тухмат қилибтур».

Дурбек достонида Юсуф олдига Зулайҳонинг энагаси келиб унга ишқ сўзларини етказди. Аммо Юсуф матонат билан рад жавобини беради ва сабр қилиш даркорлигини айтади. Қуръоний бу мавзу энагасининг Зулайҳога берган насиҳатларида ҳам қайтарилади:

Юсуф эрур суҳбатингда субҳу шом,
Сабр била еткасен андин баком.

Сабр била тенгри берур коми дил,
Сабр қилу, сабр қилу, сабр қил.

Шу тариқа Дурбек қамал ичида қолган шаҳар аҳлини сабр қилишга даъват этади.

Аммо Зулайҳо чидамай, Юсуфни ўз ҳарамига чақиртиради ва қўлидан тутиб, шаҳвониятини қўзғатишга ҳаракат қилади. Юсуф Аллоҳдан мадад сўраб, қочишга уринади. Шунда:

Қўпти Зулайҳоу они тутди чуст,
Деди:— Не бўлди сенга, э аҳли суст.

Нега қилурсен мени ҳар дам ҳалок,
Тортди Юсуф қилди ёқосини чок.

Юсуф ўшал лаҳза қочиб ташқари,
Чиқти Зулайҳо кейин, ул илғари.

Достон таълифи айнан Қуръон мазмунига монанд. Уларни Миср Азизи кўриб қолади. Зулайҳо айбни

Юсуфга қўйди. Аммо бир гувоҳ топилиб, шундай дейди: 26. «(Шу пайт Зулайҳонинг) уруғларидан бири гувоҳлик бериб (деди): «Агар унинг қўйлаги олд томондан йиртилган бўлса, у ҳолда (Зулайҳо)нинг гапи ростдир ва (Юсуф) ёлгончидир. 27. Агар қўйлаги орқа томондан йиртилган бўлса, у ҳолда (Зулайҳо)нинг гапи ёлгондир ва (Юсуф) ростгўйлардан бўлур» (А. Мансур таржимаси).

Жалолайни таърифида бу гувоҳ — бешикдаги гўдак бўлган дейилади. Яъни, Аллоҳ мўъжиза кўрсатиб Юсуфни ҳимоя қилиш учун гўдакни ганиртиради. Бу мўъжиза Дурбек достонида батафсил ҳикоят қилинади. Тифл сўзга кириб:

Деди: — Азизо, сенга айлай хабар,
Келтиру Юсуф ёқасин қил назар.

Илгаридин бўлса аломати чок,
Юсуф эрур мужриму аҳли ҳалок.

Чок агар қилса кейиндин бадар,
Билки Зулайҳо инидир сар-басар.

Бу сўзни эшитгач Азиз:

Солди чу Юсуф ёқосина назар,
Бўлди ўшал чок кейиндан бадар.

Қилди Азиз ушбу аломат нигоҳ,
Билди Зулайҳонин эрур бу гувоҳ.

Шундан сўнг Қуръони каримда Зулайҳо миш-мишлардан қутулиш мақсадида шаҳар хотинларини уйига тўплаб, уларга Юсуфни кўрсатади. Йигитнинг малаксимон ҳуснини кўрган хотинлар ҳайратдан ўз қўлларини пичоқ билан кесишади ва шундан сўнг Зулайҳонин тинч қўйишади. Дурбек достонида бу таъриф Зулайҳо Юсуфни йўлдан оздиришга уринишидан аввал қайтарилади. Алишер Навоий қуръоний мавзунини айнан қайтаради: «Бу иш Миср аҳли орасида иштиҳор топти. Ва Мисрнинг ашрофининг зуафоси Зулайҳога таън тили узоттиларки, фалон Қанъоний қулга ошиқ бўлуб, ўзин халқ тилига солибтур. Зулайҳо ул ишта мўҳиқ эрканин собит қилур учун тоин ва таниозларни зиёфат қилур учун истидёо қилиб, алар ҳузурида Юсуф алайҳис-саломни мажлисида ҳозир қилди. Ва ул жамоат олдида турунж ва турунж кесарга иликларида бичоқлар эрди. Юсуф алайҳис-саломни кўргач, «Мо ҳозо башаро» деб анинг жамоли маҳидин андоқ лояъқил бўлдиларким,

турунж ўрнига иликларин кестилар. Юсуф алайҳис-салом чиққач, ўз ҳолларидан воқиф бўлуб, Зулайҳони маъзур тутдилар». Навоий матнидаги «мо ҳозо башаро» ибораси Қуръон оятидан олинган бўлиб, «Бу — одам эмас» дегани. Яъни, Юсуфни фаришта дейишгани.

Қуръон таълифи бўйича Юсуфни барибир зиндонга ташлашади. Навоий шундай дейди: «Ва Зулайҳо эл мазаннаси дафъи учун азизга илтимос қилдиким, Юсуфни зиндонда маҳбус қилди». Дурбек достонида Зулайҳо гўдакнинг тилга кирганини Юсуф кўрсатган сеҳр, деб уни қаматтиради. Натижада Юсуф:

Куёр эли ҳажр ўғидин мудом,
Соқини зиндон эди ул субҳу шом.

Қуръон таълифи бўйича зиндонга яна икки йнгитни ташлашади. Улар туш кўриб таъбирини Юсуфдан сўрашади. Юсуф йнгитларнинг бири шоҳнинг соқийси бўлади, иккинчиси эса ҳалок бўлади, деб башорат қилади. Ва шоҳнинг соқийси бўлғувчисига мени унутма ва ҳимоямга бир оғиз сўз айтгил, дейди. Зиндонда Юсуфга Аллоҳ тушлар таъбирини билдиради ва шу орқали унинг юксалишини уқтиради. Навоий Қуръон таълифига содиқ равишда ҳикоят қилади: «Ва бу ҳибсда тенгри таоло Юсуф алайҳис-саломга таъбир илмин каромат қилди. Зиндон аҳли туш кўруб, бир-бирига айтсалар эрди, таъбир қилур эрди ва ҳеч таҳаллуф қилмоғондин зиндон аҳли мутаажжиб бўлур эрдилар. Малик Раён сувчиси бирла баковули анга чоғирда захр берур таваҳҳумидин ёзғуриб, зиндонга юборди. Алар Юсуф алайҳис-салом эл тушига таъбир қилурни кўриб, иттифоқ била бир-бири ёлғон туш ясаб, Юсуф алайҳис-саломга арз қилдилар».

Дурбек достонида Соқию Ҳаббоз шоҳга захар беришга урингани учун бир неча кун зиндонга ташланади. Улар Юсуфдан туш таъбирини билгач, шоҳ ҳузурига чақиртириладилар. Соқийни шоҳ тирик қолдириб, яна ўзига яқинлаштиради. Ҳаббозни эса қатл этади ва шу тариқа Юсуф зиндонда башорат қилган ҳодиса юз беради. Соқий Юсуфни унутади ва 41-оятда айтилишича «(Лекин) шайтон ҳожасига зикр қилишни унинг ёдидан чиқариб, (Юсуф) бир неча йил (барибир) зиндонда қолиб кетади».

Навоий Қуръон маъносини талқин этиб «Ва ул соқий етти йилгача Юсуф алайҳис-саломни соғинмади», дейди.

Етти йил ўтгач Миср шоҳи туш кўради ва унинг таъбирини ҳеч ким айтиб беролмайди. Шунда унинг ҳузурида ҳозир бўлган Соқий Юсуфнинг таъбир қобилиятини эслайди ва унинг олдига келиб ёрдам сўрайди. Бу мавзу Қуръоннинг 43—50-оятларида ҳикоят қилинади. Навоий шундай дейди: «Бир кеча малик туш кўради: етти семиз ўйини етти ороқ ўй едилар ва етти тоза кўкарган ҳушани етти қуруқ хўша чирмошиб, бетароват қилди». Бу туш таъбирини Соқий Юсуфдан билиб беради. Шоҳ уни ҳузурига чақиртиради, аммо Юсуф «бормай эъмол қилдиким, турунж била илик кескан зуафо ишидин истифсор қилғил». Зулайҳо ҳақиқатни айтиб беради ва шоҳ Зулайҳо ва қўлини кесган таннозлар ҳикоясини билиб олади.

Қуръоннинг 55-оятида Малик Юсуфни хазина сақловчиси этиб тайинлайди. «Малик азизни азл қилиб, азизлиғни Юсуф алайҳис-саломга беради. Ва малик ва хазоиннинг амини ва соҳиби ихтиёри қилди» (Тарихи анбиё, 203-бет). Дурбек бу мавзуга икки боб бағишлайди ва бирининг номи қуръоний мавзуга муносиб берилади: «Миср подшоҳи ҳазрати Юсуфни ўз ўрнига ўлтурғузуб подшоҳ кўтаргани».

Алишер Навоий қиссаларида Юсуф Зулайҳога уйланиб, ундан икки ўғил кўради. Дурбек достонида:

Ушбу Зулайҳо ўтуб моҳу сол,
Икки ўғил, бир қизи соҳиб жамол.

Ҳар бириси дурри ягона эди,
Навбат ила шоҳи замона эди.

Сўнг Канъон — Юсуф ватанида қаҳатчилик бўлиб, акалари Мисрга ёрдам сўраб келишади. Юсуф ўзини танитмай, укаси Яминни олиб келишни буюради. Яъқуб аввалига ўғлимни юбормайман, дейди. Аммо ўғиллари Аллоҳ номи билан қасам ичганларидан кейин Яминни Мисрга юборади. Алишер Навоий ва Дурбек Қуръон таърифига содиқ ҳолда ҳикоятларини айнан шу мазмунда қуришади. Юсуф укасини турли йўллар ишлатиб ёнида олиб қолади. Биродарлари Юсуфнинг олдига таъзим билан келишганида ўзини танитади ва отасига ўзининг кўйлагини бериб юборади. Уни кўриб, кўзи яна кўра бошлашини башорат қилади. Дурбек достонида эса Юсуф кўйлагини Башир орқали отасига юборади. Навоий қиссасида «Юсуф алайҳиссалом ўз кўнглокин Яҳудодин Яъқуб алайҳис-саломга йиборди».

Юсуфнинг отаси Мисрга келади ва Юсуф биродарларини кечиради. Ҳаммалари бирлашиб, тотув ҳаёт кечира бошлашади. Бу борада Дурбек бир боб ёзиб, уни «Ҳазрат Яъқуб ва Юсуфнинг дуоси бирла Юсуф оғоларининг гуноҳини тенгри таоло афв қилғони», деб номлайди. Шу билан Дурбек Юсуф қиссасини хотима-лайди:

Бўлди ўшал васл бисотин кўруб,
Шому саҳар навбати шоди уруб.

Тенгрига айтиб бори ҳамду сипос,
Шукр қилиб шому саҳар беқийс.

Амир Темур фарзандлари Балхни қамал қилганда айнан шу қиссани ёзилиши рамзийдир. Юсуф ака-укаларининг моҳароси орқали Дурбек Темурийларга насиҳат қилишга уринади. Сабр-тоқат, қаноат ва авф этишга даъват этади. Қуръон тараннум этган меҳр-муҳаббат оҳангларини ўзбеклар қалбига жо этишга уринади.

Замонлар ўтди... Асрлар оша бизга етиб келган Дурбекнинг Қуръон қиссаси асосида ёзилган гўзал «Юсуф ва Зулайҳо» достони ўзбек адабиётининг дурдонаси бўлиб қолди. Қуръон сураси ва Дурбек достони ҳозирги кунларда ҳам муаммоларимизни ҳал эта оладиган қудратга эга. Дурбек ёзган мисралар башоратга айланди:

Қиссан Юсуфни тамом айла назм,
Турки тили бирла қилиб зами жазм.

Қолғай замон сафҳасида ёдигор,
Сендин ўшал қисса, ўтуб рўзгор.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ҲАЙРАТУЛ-АБРОР» АСАРИДА ҚУРЪОННИЙ МАВЗУЛАР

1936 йили Ойбек домла «Ҳайратул-аброр»нинг поэтик материяси — фикрлашдир», деб таъкидлаган эди²⁴. Навоийнинг замондоши Хондамир ҳам айнан шу фазилатга эътибор берган: «бу китоб нозик ва ёрқин маънолар ва гўзал фикрлар билан тўлган»²⁵. Аммо ўзбек адабиётининг моҳиятини ислом, Қуръон, тасаввуф ва уммонга тенг Шарқ маданиятидан айри ҳолда ўрганиш Навоий ижодига хос бўлган фикр тераиличидан бебаҳра қолиш билан баробардир.

²⁴ Ойбек. Навоий гулшани.— Мақолалар тўплами. Тошкент, 1967, 73-бет.

²⁵ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 33-бет.

Ваҳоланки, совет даврида Навоий асарларидан ислом, Қуръон ва Аллоҳга оид на фақат сўзлар, балки айрим боблар ҳам чиқариб ташланган. Масалан, Навоийнинг 1965 йили нашр этилган асарлар тўпламининг 6-жилдига кирган «Хамса»нинг биринчи китоби — «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»)га бошланғич ўн бир мақола киритилмагани ҳайратомуз ҳолдир. Изоҳларда айтилишича, «Устозлари каби Навоий ҳам «Ҳайратул-аброр» дostonи биринчи бобининг биринчи мисрасини «Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим» жумласи билан бошлайди ва бу бобда шу жумлани кенг изоҳлайди. Шундан кейин, яна ўша даврлардаги одатга кўра, бир боб ҳамд (худонини мақташ), тўрт боб муножот (худога ёлвориш) ва беш боб наът (пайғамбар мадҳияси) берилади. Гарчи бу бобларда шоирнинг маълум даражада баъзи бир фалсафий, ижтимоий фикрлари акс этса-да, лекин бу боблар дostonга бевосита алоқадор эмас. Оммавий нашрларда бундай бобларга эҳтиёж тушмас. Шундай мулоҳазаларга биноан, бу дostonнинг ва бошқа дostonларнинг ҳам ушбу нашрида шундай боблари тушириб қолдирилди»²⁶.

1483 йили яратилган «Ҳайратул-аброр» асарининг бошланғич ўн бир бобида ислом фалсафаси ва маданиятига оид ажойиб ва бетакрор фикрлар мавжудки, уларнинг маъзини чақиш кишига улкан маънавий озуқа беради ва айнан шу фикрлар Навоий ижодига калит бўла олади. Навоий борлиқни Аллоҳ яратганини қуйидаги мисраларда шундай таърифлайди:

Эй қилибон қаҳр ила лутфунг шиор,
Борни йўқ айламаку йўқни бор.

Йўқ эдилар ҳар неки бор айладинг,
Фаҳму хирад бориға ёр айладинг.

Ҳам тўққиз афлокни чектинг рафиъ,
Ҳам куран хокни ёйдинг васиъ.

Аллоҳ барча яратганлари орасида инсонни улур қўяди:

Барчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.

Биринчи сатрда «гарчи», иккинчи сатрда «инсонни» сўзларидан ўзга ҳаммаси қофия ва радиф бўлиб кел-

²⁶ Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1978, 244—245-бетлар.

моқда. Яъни, барчасини латиф айладинг, барчадин «гарчи инсонни» шариф айладинг. Оламни яратгач, Аллоҳ ўзи яратганларини тартибга келтириб:

Ани мунга, мун анга банд этиб,
Бир-бирига борчани пайванд этиб,

Воситалар бўлди аён тў-батў,
Бир-бирига боғланибон мў-бамў.

Навоий Аллоҳга ҳамду сано ўқир экан, инсон вужудини Унга боғлайди:

Чун ясабон ҳужраи тори димоғ,
Ақлдин ул ҳужрада ёқиб чароғ.

Ришта анга тори иноят бўлуб,
Шуъла анга нури ҳидоят бўлуб.

Навоий иккинчи мисрада инсон ақлини нурафшон чироққа ўхшатади. Бу нурни Аллоҳ ёққани Қуръони карим 24-сурасининг 35-оятда шундай таърифланади: «Оллоҳ осмонлар ва Ернинг нуридир (яъни, уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб — йўқдан бор қилиб тургувчидур). У зот нурининг (мўмин банда қалбидаги) мисоли худди бир тоқча, унинг устида бир чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё бир дур юлдузга ўхшайди...» (А. Мансур таржимаси).

Навоий тадриж (ривожлантириш) усулидан фойдаланиб, 1-мисрадаги «ҳужраи тори димоғ»ни 3-мисрадаги «тори иноят» ёрдамида Худо билан боғлайди. 2-мисрадаги «чароғ»ни тўрттинчи мисрадаги «нури ҳидоят»га улайди, яъни тўғри йўлга туришга ундайди. Юқорида кўрилган 35-оятда ҳам: «Оллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур», деб айтилган.

1—2 мисраларда Навоий ички қофия («ҳужра») ва ташқи қофия («димоғ—чароғ»)дан фойдаланган бўлса, 3—4 мисралардаги ҳар бешта сўздан тўрттаси қофиядош бўлиб (анга — анга; тори — нури; иноят — ҳидоят), боз устига «бўлуб» радифи ҳам ишлатилгани ҳайратга солувчи назм низомидур.

Таносуб (параллелизм) усулидан фойдаланиб, «иноят тори»ни «ҳидоят нури»га боғлайди. «Фотиҳа» сурасининг 6-оятини эсланг: «Иҳдино-с-сиротал мустақийм» — «бизларни тўғри йўлдан бошла (ҳидоят қил)».

Шундан сўнг Навоий иноят ва ҳидоят қилувчилар учун:

Андин олиб нур кўнгул маскани,—

дейиши билан инсон дили ва онгини Аллоҳ билан боғлайди. Тасаввуфда қалб Аллоҳга яқинлашгани сари нурга тўлишини ҳам унутмайлик.

III бобнинг бошланишида Навоий фикрини давом эттириб, Аллоҳга нисбат беради:

Не бўлуб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.

Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчага холик, бориға айн ўзунг.

1-мисрадаги «аввалда» ва «бидоят» сўзлари араб тилида «бошланиш» маъносини билдиради. 2-мисрадаги «охирда ниҳоят» сўзлари ҳам бир маъно — «тамом»-ни англатади. 3-мисрадаги «мобайн» сўзи араб тилида «уларнинг орасидаги»ни билдириб, аввал билан охир орасидаги нарсалар ҳам Худонинг ўзи эканлигидан далолат беради.

«Фотиҳа» сурасининг «ийёока наъбуду ва ийёока настаъин» — «сенгагина сиғинамиз ва Сендангина мадад сўраймиз» (Ш. Бобохонов таржимасидан) ояти «Ҳайратул-аброр»да шундай ифодаланади:

Қатми адамдин неки мавжуд ўлуб,
Сожид ўлуб, сен анга масжуд ўлуб.

Қимки боши саждада — масжудисен,
Қимки жони қиблада — маъбудисен.

Дарҳақиқат, барча мусулмонлар юзини қаратиб намоз ўқийдиган Макка — қибла бўлиб, мусулмонлар маъбуди — ягона Аллоҳдир.

Муҳаммад алайҳис-салом Мадинага ҳижратларидан сўнг барча мусулмонлар намоз пайти Қаъбага қараб қироат қилишлари амри вожиб бўлиб, Қаъба барча мусулмонлар қибласи деб эълон қилинади. Илгари эса мусулмонлар Иброҳим пайгамбар яшаган маконга эҳтиром туйғуси сифатида Қуддусга қараб намоз ўқишган. Яҳудийлар билан насронийлар ҳам ўша даврда Қуддусга қараб чўқинишган. Муҳаммад алайҳис-салом ҳаёт бўлганларида Қуддус насроний Византия ҳокимлиги остида бўлиб, насронийлар черковларининг ўриндиқлари Шарққа қаратилган: «ориентация—шарққа қаратмоқ» шундан келиб чиққан. Ҳозирги кунда эса насроний черковларида ўриндиқлар турли тарафга қаратилган²⁷.

²⁷ Abdallah Yousuf Ali., 58-бет, 147-изоҳ.

2-суранинг 114-оятида қибла ҳақида шундай дейилган: «Гоҳо юзингиз самода кезганини кўрамиз. Бас, албатта биз Сизни ўзингиз рози бўлган қиблага буярамиз. Ўзингизни Масжид-ул-ҳаром томонга буриңг! Қаерда бўлсангизлар юзларингизни унинг тарафига буриңгиз!» (А. Мансур таржимаси).

Аммо айнан шу Маккада ўша пайт бут—санамлар ҳам мавжуд эди. Аллоҳдан ўзга бут—санамларга сифиниш эса ширк саналади. Муҳаммад пайғамбар бутпараст қабиладошлари — қурайшликларни ниймон келтиришга ундаганида, улар рози бўлишмаган. Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг 7-бобида пайғамбарга бағишланган наътда шундай дейди:

Қуфр бийик тоғга солиб шикаст,
Ерга бўлуб паст буту бутпараст.

Маккада дин аҳлига мукнат бўлуб,
Ўзи ила Лотка узлат бўлуб.

Мухталиф аҳвол ўлуб аҳли қурайш,
Баъзи ўлуб ғамзада, баъзида айш.

Исломдан аввал Маккада турли бут—санамлар мавжуд бўлиб, қурайшликлар Уҳуд жангига учта санам—Ўзза, Лот ва Манотни кўтариб келишади. Қуръони карим 53-сурасининг 19—22-оятларида шундай дейилган: 19—20- (Эй мушриклар, ўзларингизча сиғинаётган санамларингиз) — «Лот», «Ўззо» ва на учинчилари бўлмиш тубан «Манот» ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдингизми?! 21. Сизлар ўша бут—санамларни ва фаришталарни «Одлоҳнинг қизлари», дейсизлар, демак эркак (жинси) сизларники-ю, аёл (жинси) У зотникими?! 22. У ҳолда бу адолатсиз тақсим-ку!» (А. Мансур таржимаси).

Муҳаммад алайҳис-салом ғалабаларидан сўнг Маккадаги барча бут—санамларни синдиришади. Навоий бу ҳолатни «Ерга бўлуб паст буту бутпараст» деб тавсифлаган. Бутпарастлар бутларидан воз кечиб, Аллоҳга сажда қилганларига ишорадир бу. Макка узра яккахудолик ўрнатилиб, тавҳид келтирмаган қурайшликларнинг қисмати эса маълум — «Мухталиф аҳвол ўлуб аҳли қурайш». Навоий «қурайш» сўзини «айш» билан қофиялаши маъно ва шакл бирлигига мисол бўла олади. Қурайшликлар пайғамбар лашкари устидан ғалаба қозонишларига шу қадар ишонишар эдики, Бадр жангидан олдинги тунни айш-ишратда ўтказишади. Натижада «Баъзи ўлуб ғамзада, баъзида айш».

Алишер Навоий сўзлар ва ҳарфларнинг араб ёзувидаги шаклидан ҳам ўринли фойдаланган. Мазкур бутлар ва бутнарастлар мавзuida IX бобда сўз ва ҳарфлар ёзилишининг шаклига таяниб, ажойиб шеърй рамзлар яратади:

Зулати куфр уки бўлуб жамъ анга,
Ҳар «алифи» исломнинг аро шамъ анга.

Ислом сўзидаги биринчи ҳарф «алиф»га шама қилиниб, уни шамъга ўхшатиш орқали куфр зулматида шам нушрикларга ҳидоят йўлини ёритиш ҳақида гапирилади. Ислом сўзининг биринчи ҳарфи шам сингари барча куфр зулматини тарқатини шеърй рамзининг тарихий воқеалар билан боғланган кўрсатмоқда. Ички маъно ҳарфнинг ёзилиш шакли рамзида очилиб, абадий тасвир бунёд этилади.

Ислом сўзидаги кейинги ҳарф «лом» ҳам Навоий мисраларида чуқур маъно кашф этади:

Барча милалга чу юруб ҳимматинг,
«Лом» ила «те»дин лаг уруб миллатинг.

Лотки андин эди динга бало,
Сен ушотиб поясини бўлди ло.

«Лом»ни Навоий қуролга ўхшатиб, унинг ёрдамида «те»ни «Лот» сўзидан уриб туширилгани ва натижада «ло» қолганига ишора қилмоқда. Яъни, Лот санамисломга қарши қурайшликлар сиғинган бут бўлиб, Муҳаммад алайҳис-салом унинг асосини уриб синдирди ва натижада қолган «ло» шаҳодат сўзларига ҳамоҳангдир: «ло илоҳа илло-л-лоҳа». Бу иборада асосий урғу «ло» сўзига тушмоқда. «Л» ҳарфининг рефрен бўлиб қайтарилиши эса маънони кучайтирмоқда. Навоий мазкур маънога 3—4 мисраларда «бало—ло» сўзларидаги шакл ва мазмун муштараклиги туфайли эришади.

Кейинги мисраларда Навоий Қуръонда учинчи бўлиб тилга олинган «Манот» санамис ҳақида сўз юритиб, унинг ҳам дафъ этилганини ажойиб рамзий тасвирда беради:

Куфр элига улки бор эди манот,
Бўйинини сен синдирубоч бўлди мот.

«Манот» сўзининг арабчада ёзилиш ўртасидаги «нун» билан «алиф»ни Навоий бўйинга ўхшатиб пайғамбар уни синдиргани ва натижада тердаийб турган Манот мот бўлганини уқтирмоқда.

Шу тариқа Навоий саккиз мисрада Муҳаммад алайҳис-саломнинг қурайшликларга қарши кураши, бутпарастлиқни адо этиш йўлида қилган саъй-ҳаракатлари ва ўша даврнинг асосий уч санами — Узза, Лот ва Маноотни яқсон қилганликлари ҳақидаги маълумотларни теран шερрий шаклда нақылланга эришади. Араб имлосидаги ҳарфлар ёзилишига урғу бериб, чуқур илмий тадқиқотлар ўрнини босувчи ва фикр теранлиги туфайли ҳаслимизда муҳрланиб қолувчи сиймо яратадики, унда ислом тарихига онд воқелик, мушрикларга қарши кураш, санамларнинг номлари жамулжам бўлгани кишини ҳайратда қолдирмай иложи йўқ.

Айнан шу тариқа Муҳаммад алайҳис-салом исмлари ҳам араб алифбоси ёрдамида Одам атога нисбат этилади. VII бобда:

Ўзга далил истаса таъби сақим,
Басдурур Одамда «алиф», «долу», «мим».

«Одам» исми араб имлосида уч ҳарфдан «-алиф», «-дол» ва «-мим»дан иборат. Иккинчи мисра шунга нишора қилиб, кейинги мисрада Пайғамбар исмида айнан шу ҳарфлар мавжудлиги таъкидланади:

Борчаси Аҳмадда топиб иззу шон,
Ўғлида уч ҳарф атодин нишон.

Пайғамбарни «Аҳмад» деб ҳам аташган. Қуръони карим 6-сурасининг 6-оятида шундай дейилган: Эсланг, Исо бинни Марям: «Эй бани Исроил, албатта мен Оллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбариман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолда юборилганман, деган эди» (А. Мансур таржимаси).

Аҳмад исмида ҳам «алиф», «мим» ва «дол» ҳарфлари мавжуд. «-ҳо» ҳарфини эса Навоий шундай тушунтиради:

«Ҳо»и муҳаббат анга — ўқдур насиб,
Ким анн ҳақ деди ўзига ҳабиб.

«Муҳаббат» араб тилида «ҳо» ҳарфидан бошланади: «Ҳо» ҳарфидан бошланувчи «Ҳақ» ва «Ҳабиб» сўзлари эса Оллоҳнинг гўзал исмларидан ҳисобланади.

IX бобда Навоий Муҳаммад алайҳис-саломга насрий тавсиф бериб, шундай дейди: «Ул нубувват қўешининг соясизлигининг пояси, балки қуёш бўлмоқ анинг

соясн ва беш бармоғига қалам тутмай ақолими сабъани якқалама қилғони, балки жамиъ милал авроқиға насх қалами чеккони».

«Беш бармоғига қалам тутмай ақолими сабъани якқалама қилғони» иборасида пайғамбар Қуръонни ўзлари ёзмаганлари, вафотларидан сўнг оятлар бир Китоб ҳолатига келтирилгани таъкидланмоқда. «Ақолими сабъа — етти иқлим» ҳам қуръоний ибора бўлиб, Оллоҳнинг яратувчилиқ қудратига ишорадир. Дарҳақиқат, Қуръони карим каломи барча мустаслам халқларни якқалама қилди: араб ёзувида битилган барча мусулмон халқларининг адабиёти бунга далил бўлмоқда.

Айнан шу фикр назмда ҳам ўзининг мукаммал ифодасини топган:

Итса қалам қайда ғам ўлди санга,
Чунки жаҳон якқалам ўлди санга.

Навоний тавсифидаги «жамий милал — барча миллатлар» ибораси ҳам назмий шаклда баркамолдир:

Қўймади гар бу қаламнинг бир нуқат,
Лекин милал насхиға кўн чекди хат.

«Нуқат» — араб ёзувида ҳарфларининг тепа ва пасига қўйиладиган нуқталар бўлиб, уларсиз сўзни тўғри ўқиш амримаҳол. Навоний бу ўхшатиш билан пайғамбар қалами билан бир нуқта қўймаган бўлса-да, барча миллатларга Худо сўзини етказа олганларига ишора қилмоқда. Дунёнинг каломуллоҳга таслим бўлгани қуйидаги мисраларда муҳрланган:

Хатингга бош қўйди Ажам то Араб,
Тутмасанг илгинга қалам не ажаб.

Муҳаммад алайҳис-салом Маккадан Мадинага ҳижрат қилишга мажбур бўлганларида, амакилари юборган душмнлар етай деб қолганида, муҳожирлар бир горга кириб бекинишади. Уларни ҳимоя қилиш учун гор оғзини ўргимчак ини қоплаб, ҳеч ким кирмагандек ёввойи ҳолатга келтиради. Бу ҳақда Навоний X бобда шундай тавсиф беради:

Хасмидин ўлғонда анга парда гор,
Оғзида ўргамчи бўлуб пардадор.

Ривоятларга кўра гор оғзида бир қуш ҳам ин қўяди. Навоний шунини назарда тутиб, қуйидаги мисрани ижод этади:

Айламасун деб ел ила парда сайр,
Байзасидин тугма тоқиб анда тайр.

Бу гаройиботлар ҳақида Алихонтўра Соғуний шундай маълумот беради: «Эрталаб туриб қарасалар, гор оғзида бир туп бутонлик ёғоч (дарaxт) униб чиқмишдур. У ёғочга бир жуфт ёвзойи каптар келиб уялаб, тухум солмишдир, бунинг устига ўргамчиклар қалин тўр тортиб, гор оғзини қопламишлар эди»²⁸. Муҳаммад пайгамбар ва Абу Бакр Сиддиқ кетидан қувиб чиққан қурайшлик мушриклар гор оғзидаги ҳолатни кўриб, орқаларига қайтишди.

XI бобда Навоий Муҳаммад пайгамбар ҳаётларидан яна бир лавҳа — бир кечада Маккадан Қуддус масжидига ва ундан Оллоҳ ҳузурига кўтарилганларини наслрий баён қилади: «Меърож кечаси тарифидаким, каримаи: «Субҳоналлази асро» анга мусаддақи дурӯр ва «бнабдиҳи лайлан минаи-масжидил ҳароми амал масжидил-ақсо» энинг субутига гувоҳи содиқ».

Навоий наср ишзомида 17-суранинг 1-оятини келтирмоқда. Наср ва назми қуръоний иборалар билан шундай: «Эй Навоий ижоди ва умуман ўзбек ислом адабиётига ҳос бўлиб, диний ва дунёвий адабиётлар муштараклигидан ёрқин далолат беради. «Субҳоналлази асро» ибораси «олиб ўтган Зотга мақтовлар бўлсинким», деб ўғирилади. Яъни, бу ерда бир кечада Пайгамбарни ҳаводан олиб ўтган Аллоҳга ҳамд ўқилмоқда. Шунинг учун ҳам «Меърож» кечаси дейилади. «Субҳоналлази асро» ибораси меърожни тасдиқлайди. Оят давомида тилга олинмаётган «масжидил-ҳаром» ва «масжидил-ақсо» эса бу тасдиқнинг «икки гувоҳи содиқ»дир. «Масжидил-ҳаром» — Маккадаги масжиддир. «Масжидил-ақсо» эса баъзи тафсирларга биноян Қуддусдаги масжид, бошқаларига кўра эса Арши Аълодаги масжиддир. 17-суранинг 1-ояти бундан хабар беради:

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ مَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى
الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لَنُرِيَهُ مِنْ عَايَاتِنَا

«(Оллоҳ) бир кеча, Ўз бандаси (Муҳаммад)ни — унга оят—мўъжизаларимиздан кўрсатиш учун (Маккадаги) Масжид-ал-Ҳаромдан (Қуддусдаги) Биз атрофини барокотли қилиб қўйган Масжид-ал-Ақсога сайр қилдир-

²⁸ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб. Тошкент, 1991, 68-бет.

ган (барча айбу нуқсондан) пок зотдир...» (А. Мансур таржимаси).

Таржимада шахс ифодаси аниқ эмас. Оятнинг биринчи қисмида учинчи шахс номидан гапирилади: «Субҳоналлази асра биабдиҳи» — «Ўз қулини олиб ўтган Зот мақтовларга сазовор». Оятнинг иккинчи қисмида эса биринчи шахс номидан гапирилади: «بارکنا — Биз баракотли қилган»; «الترية — Биз унга кўрсатиш учун». Қуйидагича таржима қилса, балким, аслиятга яқинроқ бўлармиди: «Офарин ул Зотгаки, кечаларнинг бирида ўз бандасини Масжид ал-Ҳаромдан Масжид ал-Ақсога олиб ўтган, ва Биз бандага ўз оятларимиз (мўъжизаларимиз)дан кўрсатиш учун унинг (Масжид ал-Ақсонинг) атрофларини баракали қилган эдик».

Жалолаини тафсирида айтилишича, «баракали» дегани турли мевалар ва дарёлар билан жиҳозладик дегани. Шу билан бирга «Масжид-ал-Ақсо» айрим олимлар томонидан Арши Аълодаги мачит деб ҳам изоҳланади. Боз устига 30-сурада Фаластин ери فی ارضی الدنئی — яқин ерда» деб таърифланади. Навоий ҳам «Масжид-ал-Ақсо»га Қуддусдаги масжидга нисбат бериб:

Қосиди қудсий чу салом айлабон,
Ҳақ соридин арзи паём айлабон,—

дейди. Аммо шу билан бирга агар «қосиди қудсий»ни муқаддас деб олсак, ва ундан олдинги мисра билан боғлаб талқин этсак, бу ибора арши аълодаги масжидни кўрсатмоқда деган хулоса ҳам чиқариш мумкин:

Пўяда кўк сайрича ором анга,
Ердин ўлуб кўккача бир гом анга.

Инглиз тилига Қуръонни таржима қилган Юсуф Али изоҳида айтилишича, Ҳадисларда Пайгамбар аввалига илк ваҳий этилган жой — Қуддусга олиб ўтилади, сўнг-ра эса етти осмондан арши аълога кўтарилади, ва шу туфайли инсон руҳининг замон ва макон узра саёҳати тавсифланади. Мадрид университетининг арабшунос профессори Мигуэл Асин айтишича, мазкур меърож кечасига оид адабиёт Оврупонинг ўрта асрлар адабиётига ва хусусан Дантенинг буюк «Илоҳий комедияси»га сингиб ўтган ва Ғарб адабиётига шу тариқа улкан таъсир этган²⁹. Ўзбек адабиётида Меърож қиссаси кенг талқин этилиб, Пир Яссавий, Боқирғоний, Сўфи Оллоёр ва Машраб ижодида муносиб ўрин эгаллаган. Шу та-

²⁹ Abdallah Yousuf Ali., 691-изоҳ.

риқа диний адабиёт ва фақат ислом адабиёти, балки насроний адабиёти ва маданиятига ҳам муҳим таъсир ўтказгани кўришиб турибди.

Илоҳий каломнинг Муҳаммад алайҳис-саломга нозил бўлиб, Қуръоннинг мўъжизакорлиги Навоий томонидан X бобда шундай таърифланади:

Эй нафасинг моюн эъжоз ўлуб,
Руҳи қудус нутқингга ҳамроз ўлуб.

Гоҳи тақаллум санга муъжиз калом,
Назмн каломинг бори муъжиз низом.

«Тақаллум» арабчада «айтилган» маъносини билдириб, Оллоҳнинг Пайғамбарига ўз фариштаси Жаброил орқали Қуръонни сўзлаб, ёд олдиртиргани ҳақида маълумот беради. Қуръоннинг мўъжизавий назм ва низом этилиши ҳақида Навоий берган тавсиф Қуръонга асосланган. Муҳаммад алайҳис-салом илк оятларни қурайшликларга қироат қила бошлаганида мушриклар уларни масхара қилиб, ҳайдагани ва жиннига чиқаргани тарихдан маълум. Муҳаммад алайҳис-салом қурайшлик мушрикларга ўзлари Қуръон сураларига биттагина ўхшашини таълиф этишни, ва қурблари етмаса сиғинадиган бут—санамларидан мадад сўрашларига даъват этганини эслайлик. Аммо Қуръон оятларига ўхшаш мўъжизакор назм таърифини ҳеч кимса тополмайди. Шу тариқа оятларнинг мўъжизакорлиги исботланади. Шунинг учун ҳам Навоий мадҳини давом эттириб, шундай дейди:

Нутқ аро чун зоҳир ўлуб муъжизинг,
Аҳли фасоҳат бўлубом ожизинг.

X бобда Навоий Қуръони карим сураларининг мўъжизавий кучини шундай таърифлайди:

Сура дема, «қоф» ила «нун» ёки «сод»,
Яъники ҳар ҳарфига онинг савод.

Шу тариқа Навоий Қуръони каримнинг 38—«Сод», 50—«Қоф» ва бошқа ҳарфлар номи билан аталган сураларига ишора қилиб, Қуръоннинг ҳар бир ҳарфи ортида олам-олам маъно борлигини таъкидлайди. Жалолани тафсирида ҳарфларнинг асл маъносини фақат Оллоҳ билиши изоҳланади. Шу билан бирга баъзи уламолар «Сод»—«Содиқ», «Қоф»—«Қодир», яъни Оллоҳнинг гўзал исмларининг бошланғич ҳарфлари деб ҳисоблайди.

Пайғамбарнинг таваллудини Навоий VII бобда бир нур оламга тушганига ўхшатади:

Тонги азад субҳи чу базминг чароғ,
Не тонг агар ёрус а юз минг чароғ.

Одам ва Пайғамбар тавсифида Навоийнинг одам-
нинг тупроқдан яратилганлиги ва унга нур тушганли-
гини Қуръонга монанд ҳолда шундай ифодалайди:

Айлади чун одами хокий зухур,
Солди анга партавин ул пок нур.

Бобнинг ниҳоясида Навоий нурафшонлик ғоясини
шундай сўзлар билан тугаллайди:

Эмдики рафъ этти юзидин ниқоб,
Тугмади андоқ яна бир офтоб.

Ғам тушини нур сиришт айлади,
Ер юзини боғи биҳишт айлади.

Ички қофия «сиришт—биҳишт» «айлади» радифи
ёрдамида ойдинлашиб, шу тариқа маъно ва шакл те-
ранлиги зухур топмоқда. Навоий ижодига хос тун зул-
мати ва субҳ нафосатию нурафшонлик мавзун асли
қуръоний бўлиб, бир нечта сураларга асосланади. Тун
зулмати ёмонлигини Парвардигор субҳ нурига тарқа-
тишини Навоий VI бобда қуйидагича ёритади:

Лутф қуёшига чу бердинг зухур,
Меҳр ила қилдинг бори зулматин нур.

Ислом нури ўзбек адабиётини асрлар давомида
ёритиб келгани барча алломаларимиз ижодида ўз ак-
сини топган. Халқимиз қисматида зулматли тунлар ҳам
тушган, аммо доим яратувчилик саъйи уни тарқатиш-
га эришган. Аlisher Навоийнинг «Ҳайратул-аброр»
асаридати айрим қуръоний мавзуларнинг юқоридаги
таҳлили бунга далил ва мисол бўла олади.

Хулоса қилиб айтганда, Қуръони карим мавзулари-
нинг ўзбек адабиётига таъсири улкан бўлиб, уни ат-
рофлича ўрганиш келгусидаги вазифалардандир.

МУНДАРИЖА

Кириш ўрнида	3
Қуръон ва ўзбек ислом адабиёти	4
Амир Темурнинг Қуръонда фел очилиш — диний ва дунёвий адабиётлар муштараклиги	16
Туркий адабиётлар сарчашмаси «Қутадғу билиг»да қуръоний мавзулар талқини	31
Аллоҳга мафтун Пир Яссавий ҳикматлари	38
Қуръоннинг энг гўзал қиссаси ва Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони	62
Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» асарида қуръоний мав- зулар	

Караматов Хамидулла Сагдуллаевич КОРАН И УЗБЕКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабоп адабиётлар таҳрир
хайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Ф. Тошматов*
Мусаввир *Б. А. Хайбуллин*
Техмуҳаррир *Л. П. Тюрина*
Мусаҳҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 6271

Теришга берилди 11.02.93. Босишга рухсат этилди 27.04.93. Қоғоз бичими 84×108¹/₁₆. Газета қоғози. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 5,04, Ҳисоб нашриёт т. 5,0. 29 буюртма, 50000 нусха, Қелинмаган нарх.

ЎЗР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎЗР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170, Тошкент, акад. Х. Абдуллаев кўчаси, 79.

